

سال انتشار	۱۴۰۵	شماره انتشار	۲۶	صفحات	۱-۳۰
------------	------	--------------	----	-------	------

مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان در اسناد تجاری؛ مطالعه‌ای تطبیقی در حقوق ایران و رویه قضایی

خانم نهال ابراهیم پور و آقای دکتر مهدی شهرکی

دکتری گروه حقوق خصوصی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران

دکتری حقوق جزا و جرم شناسی، واحد بین الملل امارات، دانشگاه آزاد اسلامی تهران، ایران.

چکیده

مسئولیت تضامنی از مهم‌ترین ویژگی‌های اسناد تجاری محسوب می‌شود که نقش اساسی در تضمین اعتبار، سرعت و امنیت مبادلات تجاری ایفا می‌کند. در نظام حقوقی ایران، قانون‌گذار با پیش‌بینی مسئولیت تضامنی صادرکننده، قبول‌کننده، ظهرنویسان و ضامنان در اسناد تجاری، تلاش کرده است تا دارنده با حسن نیت را از حمایت مؤثر حقوقی برخوردار سازد و امکان وصول سریع مطالبات را فراهم آورد. با وجود این، تحولات تقنینی، اصلاح قانون صدور چک، گسترش مبادلات تجاری، ظهور اسناد الکترونیکی و همچنین اختلاف برداشت محاکم از حدود و آثار مسئولیت تضامنی، موجب بروز ابهام‌هایی در اجرای مقررات مربوط به این نهاد حقوقی شده است. افزون بر این، برخی آرای قضایی در خصوص شرایط رجوع دارنده، آثار عدم رعایت تشریفات قانونی، حدود مسئولیت ظهرنویسان و امکان استناد به ایرادات شخصی، از وحدت و انسجام لازم برخوردار نیستند که این امر امنیت حقوقی معاملات را با چالش مواجه می‌سازد. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، ضمن بررسی مبانی نظری و قانونی مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان، به تحلیل رویه قضایی ایران و مطالعه تطبیقی آن با برخی نظام‌های حقوقی پیشرو، به‌ویژه حقوق فرانسه، می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اگرچه قانون تجارت ایران با الهام از نظام حقوقی فرانسه سازوکار مناسبی برای حمایت از دارنده سند پیش‌بینی کرده است، اما فقدان هماهنگی میان برخی مقررات، تغییرات ناشی از اصلاح قانون صدور چک، توسعه اسناد تجاری نوین و اختلاف در تفسیر قضایی، کارآمدی این نهاد را تا حدودی کاهش داده است. از این‌رو، بازنگری در برخی مقررات قانون تجارت، ایجاد وحدت رویه در تفسیر قوانین، توسعه مقررات مرتبط با اسناد تجاری الکترونیکی و بهره‌گیری از تجارب نظام‌های حقوقی موفق، می‌تواند نقش مؤثری در ارتقای امنیت حقوقی و افزایش اعتماد فعالان اقتصادی به اسناد تجاری ایفا کند.

واژگان کلیدی: مسئولیت تضامنی، صادرکننده، ظهرنویس، اسناد تجاری، حقوق تجارت، رویه قضایی، قانون تجارت، چک.

طبقه‌بندی: JEL فقه - حقوق - جزا و جرم شناسی - حقوق بین الملل - حقوق خصوصی

joint responsibility of the issuer and the endorsers in commercial documents; A comparative study in Iranian law and judicial procedure

Abstract

Joint liability is one of the most important features of commercial documents, which plays an essential role in guaranteeing the validity, speed and security of commercial transactions. In Iran's legal system, the legislator has tried to provide the holder with good faith with effective legal protection and provide the possibility of quick collection of claims by predicting the joint responsibility of the issuer, acceptor, endorsers and guarantors in commercial documents. Despite this, legislative developments, amendment of the check issuance law, expansion of commercial exchanges, emergence of electronic documents, as well as differences in the perception of courts on the limits and effects of joint and several liability, have caused ambiguities in the implementation of regulations related to this legal entity. In addition, some judicial opinions regarding the conditions of the reference holder, the effects of non-observance of legal formalities, the limits of the responsibility of the endorsers and the possibility of citing personal objections, do not have the necessary unity and coherence, which poses a challenge to the legal security of transactions.

Using the descriptive-analytical method and using library sources, while examining the theoretical and legal foundations of the joint and several liability of the issuer and the endorsers, the present research analyzes the judicial procedure of Iran and its comparative study with some leading legal systems, especially French law. The findings of the research show that although Iran's commercial law, inspired by the French legal system, has provided a suitable mechanism to protect the holder of the document, the lack of coordination between some provisions, changes due to the amendment of the check issuance law, the development of new commercial documents and differences in judicial interpretation have reduced the efficiency of this institution to some extent. Therefore, revising some provisions of the commercial law, creating unanimity in the interpretation of laws, developing regulations related to electronic commercial documents and taking advantage of the experiences of successful legal systems, can play an effective role in promoting legal security and increasing the trust of economic actors in commercial documents.

Keywords: Joint liability, Exporter, Endorsement, Commercial documents, Business Law, Judicial procedure, Business law, check

متن مقاله

چک، از انسجام کامل برخوردار نیست و اختلاف برداشت میان محاکم، پیش‌بینی‌پذیری تصمیمات قضایی را کاهش داده است (صفایی، ۱۳۹۹؛ شمس، ۱۴۰۱).

اهمیت بررسی این موضوع از آن جهت است که مسئولیت تضامنی صرفاً نهادی در حقوق تجارت نیست، بلکه یکی از مهم‌ترین ابزارهای تضمین امنیت حقوقی در روابط اقتصادی محسوب می‌شود. هرگونه ابهام در تفسیر مقررات یا اختلاف در رویه قضایی، می‌تواند اعتماد فعالان اقتصادی به اسناد تجاری را کاهش داده، هزینه مبادلات را افزایش دهد و کارآمدی نظام اعتباری را با چالش مواجه سازد. از سوی دیگر، لایحه اصلاح قانون تجارت، توسعه تجارت الکترونیکی و افزایش نقش اسناد تجاری دیجیتال، ضرورت بازخوانی مبانی سنتی مسئولیت تضامنی و ارزیابی میزان انطباق آن با نیازهای جدید تجارت را دوچندان کرده است (ربیع اسکینی، ۱۴۰۰؛ حسینی‌نژاد، ۱۳۹۷).

با وجود پژوهش‌های انجام‌شده درباره مسئولیت صادرکننده یا مسئولیت ظهرونیسان، اغلب مطالعات به بررسی توصیفی مقررات قانونی محدود بوده و کمتر به تحلیل هم‌زمان مبانی نظری، رویه قضایی و تجربه نظام‌های حقوقی دیگر پرداخته‌اند. همچنین تأثیر اصلاحات اخیر قانون صدور چک و تحولات عملی دستگاه قضایی بر قلمرو مسئولیت تضامنی، هنوز به‌صورت جامع و منسجم بررسی نشده است. این خلأ پژوهشی، ضرورت انجام مطالعه‌ای تحلیلی و تطبیقی را آشکار می‌سازد.

بر همین اساس، هدف این پژوهش تبیین مبانی حقوقی مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرونیسان، تحلیل حدود و آثار این مسئولیت در حقوق ایران، ارزیابی رویکرد محاکم و دیوان عالی کشور و مقایسه آن با برخی نظام‌های حقوقی پیشرو است تا ضمن شناسایی ابهامات و چالش‌های موجود، راهکارهایی برای ارتقای انسجام تقنینی و وحدت رویه قضایی ارائه شود. فرض اصلی پژوهش آن است که هرچند مقررات حقوق تجارت ایران در زمینه مسئولیت تضامنی از ظرفیت مناسبی برای حمایت از دارنده اسناد تجاری برخوردار است، اما برخی نارسایی‌های تقنینی، تحولات قانون‌گذاری و تفاوت برداشت‌های قضایی، مانع تحقق کامل اهداف این

اسناد تجاری از مهم‌ترین ابزارهای گردش اعتبار و تسهیل مبادلات اقتصادی در نظام‌های حقوقی معاصر به شمار می‌روند و نقش تعیین‌کننده‌ای در توسعه تجارت داخلی و بین‌المللی دارند. برات، سفته و چک به‌عنوان مهم‌ترین مصادیق اسناد تجاری، علاوه بر آنکه وسیله پرداخت و انتقال مطالبات محسوب می‌شوند، از طریق ایجاد اعتماد میان فعالان اقتصادی، امنیت و سرعت معاملات را نیز تضمین می‌کنند. تحقق این کارکرد، مستلزم پیش‌بینی ضمانت اجرای مؤثر برای حمایت از دارنده سند است؛ از این‌رو، قانون‌گذاران در اغلب نظام‌های حقوقی، اصل مسئولیت تضامنی امضاکنندگان اسناد تجاری را به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین حقوق تجارت پذیرفته‌اند. بر اساس این اصل، دارنده قانونی سند می‌تواند برای وصول تمام مبلغ سند به هر یک از مسئولان مراجعه کند و پرداخت دین از سوی یکی از آنان، حق رجوع وی به سایر مسئولان را ایجاد می‌کند. این ویژگی موجب افزایش اعتبار اسناد تجاری، کاهش ریسک معاملات و تقویت امنیت اقتصادی می‌شود (اسکینی، ۱۴۰۰؛ کاویانی، ۱۳۹۸).

در حقوق ایران نیز قانون تجارت با الهام از حقوق فرانسه، مسئولیت تضامنی صادرکننده، قبول‌کننده، ظهرونیسان و ضامن را در اسناد تجاری مورد شناسایی قرار داده است و در کنار آن، قانون صدور چک و اصلاحات بعدی آن نیز حمایت‌های ویژه‌ای از دارنده چک به عمل آورده‌اند (اسکینی، ۱۴۰۰). با وجود این، تحولات اقتصادی، توسعه روابط تجاری، اصلاحات قانون صدور چک، گسترش سامانه صیاد و افزایش استفاده از ابزارهای نوین پرداخت، پرسش‌های تازه‌ای درباره حدود مسئولیت صادرکننده و ظهرونیسان، شرایط تحقق مسئولیت تضامنی، آثار انتقال سند، امکان استناد به ایرادات شخصی، نقش اصل استقلال امضاها و قلمرو حمایت از دارنده با حسن نیت ایجاد کرده است. افزون بر این، در عمل، رویه قضایی نیز در برخی موضوعات از جمله آثار عدم رعایت مواعد قانونی، مسئولیت ظهرونیسان در اسناد مختلف، حدود مسئولیت ضامن و آثار مقررات جدید

عمومی به اسناد تجاری، موجب کاهش هزینه مبادلات، افزایش سرعت گردش سرمایه و توسعه فعالیت‌های تجاری خواهد شد (صفایی، ۱۳۹۹). یکی از مبانی نظری مهم مسئولیت تضامنی، اصل استقلال امضاها در اسناد تجاری است. مطابق این اصل، هر امضا بر روی سند تجاری منشأ تعهدی مستقل محسوب می‌شود و اعتبار یا بطلان تعهد یکی از امضاکنندگان، لزوماً بر تعهد سایر اشخاص اثر نمی‌گذارد. بنابراین، اگر امضای یکی از مسئولان به علت فقدان اهلیت، جعل یا هر سبب دیگری بی‌اعتبار شناخته شود، تعهد سایر امضاکنندگان همچنان معتبر باقی خواهد ماند. استقلال امضاها در حقیقت تضمین‌کننده استمرار اعتبار سند در گردش تجاری است و از اختلال در روابط اعتباری جلوگیری می‌کند. این اصل در اغلب نظام‌های حقوقی از جمله حقوق فرانسه، کنوانسیون ژنو ۱۹۳۰ و حقوق ایران مورد پذیرش قرار گرفته و یکی از ارکان حمایت از دارنده با حسن نیت محسوب می‌شود (ربیعا اسکینی، ۱۴۰۰؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۹۸).

اصل دیگری که ارتباط تنگاتنگی با مسئولیت تضامنی دارد، اصل عدم توجه ایرادات است. بر اساس این اصل، مسئولان سند نمی‌توانند در برابر دارنده با حسن نیت به ایراداتی که ناشی از روابط شخصی میان خود و سایر امضاکنندگان استناد کنند. به بیان دیگر، اختلافات ناشی از قرارداد پایه، بطلان معامله اصلی، عدم اجرای تعهدات قراردادی یا سایر ایرادات شخصی، اصولاً قابل استناد در برابر دارنده‌ای که سند را مطابق مقررات و با حسن نیت تحصیل کرده است، نیست. این قاعده، مکمل مسئولیت تضامنی محسوب می‌شود؛ زیرا اگر هر یک از مسئولان می‌توانستند به روابط خصوصی خود استناد کنند، امنیت و قابلیت گردش اسناد تجاری به شدت کاهش می‌یافت و فلسفه حمایت از دارنده از بین می‌رفت. البته این اصل مطلق نیست و در مواردی همچون سوءنیت دارنده، تحصیل سند از طریق جرم، جعل یا فقدان شرایط اساسی اعتبار سند، امکان استناد به برخی ایرادات وجود دارد (کاتوزیان، ۱۳۹۷؛ اسکینی، ۱۴۰۰).

از منظر حقوقی، مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری نوعی مسئولیت قراردادی ویژه محسوب می‌شود که اگرچه بر پایه اراده اشخاص در امضای

نهاد شده و بازنگری در برخی مقررات و اتخاذ رویه‌ای منسجم می‌تواند امنیت حقوقی معاملات تجاری را به نحو قابل توجهی افزایش دهد.

۱. مبانی نظری مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری
مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری یکی از مهم‌ترین نهادهای حقوق تجارت است که با هدف ایجاد اطمینان، تسریع در گردش اعتبارات و حمایت از دارنده با حسن نیت شکل گرفته است. برخلاف قواعد عمومی حقوق مدنی که اصل بر نسبی بودن تعهدات و مسئولیت مستقل هر متعهد است، حقوق تجارت به اقتضای ماهیت روابط بازرگانی و ضرورت تأمین امنیت معاملات، نظامی ویژه را بر اسناد تجاری حاکم ساخته است که بر اساس آن، تمامی امضاکنندگان سند در برابر دارنده واجد شرایط، مسئولیت تضامنی دارند. این ویژگی موجب می‌شود که دارنده سند بدون نیاز به رعایت ترتیب مسئولیت اشخاص یا اثبات میزان تقصیر هر یک، بتواند برای وصول تمام مبلغ سند به هر یک از مسئولان مراجعه کند و انتخاب شخص مسئول نیز در اختیار وی باشد. چنین امتیازی، مهم‌ترین عامل تمایز اسناد تجاری از اسناد عادی به شمار می‌آید و موجب افزایش اعتبار و قابلیت گردش آنها در مبادلات اقتصادی می‌شود (اسکینی، ۱۴۰۰؛ کاویانی، ۱۳۹۸).

مبنای اصلی مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری را باید در فلسفه وجودی این اسناد جست‌وجو کرد. اسناد تجاری برای آن ایجاد نشده‌اند که صرفاً وسیله اثبات دین باشند، بلکه کارکرد اصلی آنها ایفای نقش پول اعتباری و تسهیل گردش سرمایه در اقتصاد است. تحقق این هدف مستلزم آن است که دارنده سند از وصول طلب خود اطمینان داشته باشد؛ زیرا در غیر این صورت، اشخاص تمایلی به پذیرش برات، سفته یا چک در معاملات نخواهند داشت و کارکرد اقتصادی این اسناد از میان خواهد رفت. به همین دلیل، قانون‌گذار با پیش‌بینی مسئولیت تضامنی، ریسک عدم پرداخت را میان تمامی امضاکنندگان سند توزیع کرده و در مقابل، موقعیت حقوقی دارنده را تقویت نموده است. این حمایت نه تنها به نفع دارنده، بلکه در نهایت به سود کل نظام اقتصادی است؛ زیرا افزایش اعتماد

کند. بنابراین، قانون‌گذار ضمن حمایت از دارنده، تعادل مناسبی میان حقوق مسئولان نیز برقرار کرده است (شمس، ۱۴۰۱).

در مجموع، مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری صرفاً یک تأسیس حقوقی برای تضمین پرداخت دین نیست، بلکه نهادی بنیادین در نظام حقوق تجارت است که بر پایه اصولی همچون استقلال امضاها، عدم توجه ایرادات، حمایت از دارنده با حسن نیت و حفظ امنیت و سرعت مبادلات اقتصادی استوار شده است. همین مبانی سبب شده است که اغلب نظام‌های حقوقی، علی‌رغم تفاوت در جزئیات مقررات، اصل مسئولیت تضامنی را به عنوان یکی از ارکان اساسی اسناد تجاری به رسمیت بشناسند. با این حال، نحوه تحقق این مسئولیت، حدود تعهد هر یک از امضاکنندگان و شرایط اعمال حق رجوع در نظام حقوقی ایران، نیازمند بررسی دقیق مقررات قانونی است؛ موضوعی که در بخش بعد با تحلیل مواد قانون تجارت، قانون صدور چک و سایر مقررات مرتبط مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲. مبانی قانونی مسئولیت صادرکننده و ظهرنویسان در حقوق ایران
مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان در حقوق ایران، برخلاف قواعد عمومی تعهدات که اصل را بر مسئولیت مستقل هر متعهد قرار داده‌اند، بر مبنای مقررات خاص قانون تجارت و در مواردی قانون صدور چک استوار است. قانون‌گذار با اقتباس از نظام حقوقی فرانسه و مقررات کنوانسیون ژنو ۱۹۳۰، نظامی ویژه برای اسناد تجاری پیش‌بینی کرده است که هدف اصلی آن حمایت از دارنده سند، تضمین سرعت گردش اعتبارات و افزایش امنیت معاملات تجاری است. در این نظام، هر شخصی که با امضای خود در ایجاد یا انتقال سند مشارکت می‌کند، در حدود مقرر قانونی در برابر دارنده مسئول شناخته می‌شود و دارنده می‌تواند برای وصول تمام مبلغ سند به هر یک از مسئولان مراجعه کند. این مسئولیت نه نتیجه توافق خصوصی اشخاص، بلکه اثر مستقیم حکم قانون است و به همین دلیل، از قواعد آمره حقوق تجارت محسوب می‌شود (اسکینی، ۱۴۰۰؛ کاویانی، ۱۳۹۸).

سند شکل می‌گیرد، اما حدود و آثار آن مستقیماً توسط قانون تعیین می‌شود. به همین دلیل، برخلاف تضامن در حقوق مدنی که مطابق ماده ۴۰۳ قانون مدنی نیازمند تصریح قانونی یا قراردادی است، در حقوق تجارت اصل بر وجود تضامن میان مسئولان سند است و نیازی به درج شرط خاص در متن سند وجود ندارد. در واقع، قانون تجارت به محض تحقق شرایط قانونی، آثار تضامن را بر روابط میان صادرکننده، ظهرنویسان، ضامن و دارنده بار می‌کند. این ویژگی نشان می‌دهد که مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری نهادی استثنایی است که به دلیل اقتضات تجارت بر قواعد عمومی حقوق مدنی مقدم شناخته شده است (صفایی، ۱۳۹۹؛ شهیدی، ۱۳۹۶).

از منظر اقتصادی نیز مسئولیت تضامنی کارکردی فراتر از یک ضمانت اجرای حقوقی دارد. تحلیل اقتصادی حقوق نشان می‌دهد که هر اندازه احتمال وصول مطالبات افزایش یابد، هزینه مبادلات کاهش یافته و انگیزه اشخاص برای استفاده از ابزارهای اعتباری بیشتر خواهد شد. مسئولیت تضامنی دقیقاً همین کارکرد را ایفا می‌کند؛ زیرا دارنده سند به جای آنکه صرفاً به اعتبار مالی صادرکننده متکی باشد، از پشتوانه مالی همه امضاکنندگان بهره‌مند می‌شود. این وضعیت موجب توزیع ریسک میان مسئولان، افزایش قابلیت انتقال سند و کاهش هزینه‌های ناشی از وصول مطالبات می‌شود. به همین علت، بسیاری از نویسندگان حقوق تجارت، مسئولیت تضامنی را یکی از مهم‌ترین عوامل موفقیت اسناد تجاری در اقتصاد مدرن دانسته‌اند (کاویانی، ۱۳۹۸؛ اسکینی، ۱۴۰۰).

از سوی دیگر، مسئولیت تضامنی واجد جنبه حمایتی نیز هست. قانون‌گذار با اعطای حق رجوع مستقیم به هر یک از مسئولان، از اطاله دادرسی و تحمیل هزینه‌های اضافی بر دارنده جلوگیری کرده است. دارنده مکلف نیست ابتدا به صادرکننده مراجعه کند و در صورت عدم وصول، علیه ظهرنویسان اقامه دعوا نماید؛ بلکه می‌تواند هر یک از مسئولان را که از نظر مالی توانمندتر می‌داند، طرف دعوا قرار دهد. در مقابل، شخصی که تمام مبلغ سند را پرداخت می‌کند، مطابق قواعد حاکم بر مسئولیت تضامنی، حق دارد به سایر مسئولان مراجعه کرده و سهم آنان را مطالبه

تشریفات قانونی از سوی دارنده است. مطابق مقررات قانون تجارت، در صورت عدم پرداخت سند، دارنده باید در مهلت‌های مقرر نسبت به واخواست اقدام کند؛ زیرا در غیر این صورت، حق رجوع وی به ظهرنویسان و برخی دیگر از مسئولان ممکن است ساقط شود. فلسفه این الزام آن است که ظهرنویسان در کوتاه‌ترین زمان از عدم پرداخت سند آگاه شوند و بتوانند برای حفظ حقوق خود علیه مسئولان قبلی اقدام کنند. بنابراین، واخواست صرفاً یک تشریفات شکلی نیست، بلکه وسیله‌ای برای حفظ تعادل میان حمایت از دارنده و رعایت حقوق سایر مسئولان سند به شمار می‌آید (شهیدی، ۱۳۹۶).

سفته نیز از حیث مسئولیت تضامنی تابع مقررات برات است. قانون تجارت در مواد مربوط به سفته، بخش عمده‌ای از مقررات برات را نسبت به این سند قابل اعمال دانسته است؛ از این رو، صادرکننده و ظهرنویسان سفته نیز در برابر دارنده مسئولیت تضامنی دارند و دارنده، در صورت رعایت تشریفات قانونی، می‌تواند به هر یک از آنان مراجعه کند. اگرچه سفته فاقد نهاد قبول است و برخلاف برات شخص ثالثی برای پرداخت معرفی نمی‌شود، اما این تفاوت تأثیری در اصل مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان ندارد و قواعد مربوط به رجوع و مسئولیت آنان همچنان برقرار است (اسکینی، ۱۴۰۰).

در خصوص چک، وضعیت حقوقی تا حدودی متفاوت است. اگرچه قانون صدور چک مقررات ویژه‌ای درباره صدور، انتقال و اجرای چک پیش‌بینی کرده است، اما در موارد سکوت این قانون، بسیاری از مقررات قانون تجارت درباره چک نیز اعمال می‌شود. اصلاحات قانون صدور چک، به‌ویژه اصلاحات سال‌های ۱۳۹۷ و ۱۴۰۰، بیش از آنکه ماهیت مسئولیت تضامنی را تغییر دهند، شیوه تضمین پرداخت و اجرای تعهدات ناشی از چک را متحول کرده‌اند. ایجاد سامانه صیاد، اعتبارسنجی صادرکنندگان، محدودیت در صدور دسته‌چک و پیش‌بینی ضمانت اجرای اداری و بانکی، همگی در راستای کاهش ریسک عدم پرداخت چک بوده‌اند. با این حال، اصل مسئولیت صادرکننده و امکان مراجعه دارنده به مسئولان قانونی همچنان پابرجاست و مقررات جدید، جایگزین مسئولیت تضامنی

در میان اسناد تجاری، برات کامل‌ترین نظام حقوقی را در زمینه مسئولیت تضامنی دارد. قانون تجارت در مواد ۲۴۹ تا ۲۸۶، مقررات نسبتاً جامعی درباره تعهدات صادرکننده، برات‌گیر، ظهرنویسان و ضامنان مقرر کرده است. مهم‌ترین حکم قانونی در این زمینه ماده ۲۴۹ قانون تجارت است که مقرر می‌دارد صادرکننده، قبول‌کننده و ظهرنویسان در مقابل دارنده برات مسئولیت تضامنی دارند و دارنده می‌تواند به هر یک از آنان منفرداً یا به چند نفر یا تمام آنان مجتمعاً مراجعه کند، بدون آنکه ملزم به رعایت ترتیب امضاها باشد. این ماده، مبنای اصلی مسئولیت تضامنی در حقوق تجارت ایران محسوب می‌شود و بسیاری از قواعد مربوط به سفته و حتی بخشی از مقررات چک نیز با الهام از آن تفسیر می‌شوند (اسکینی، ۱۴۰۰). بر اساس این مقرر، مسئولیت صادرکننده از لحظه صدور برات آغاز می‌شود. صادرکننده با تنظیم و امضای سند، تعهد می‌کند که وجه آن در سررسید پرداخت شود و در صورتی که برات‌گیر از پرداخت امتناع کند، خود در برابر دارنده مسئول خواهد بود. مسئولیت صادرکننده ناشی از تعهد مستقیم وی نسبت به دارنده است و به همین دلیل، حتی اگر روابط قراردادی میان صادرکننده و برات‌گیر باطل یا منحل شود، اصل مسئولیت وی در برابر دارنده با حسن نیت همچنان باقی خواهد ماند؛ مگر در موارد استثنایی که قانون پیش‌بینی کرده است (صفایی، ۱۳۹۹).

در کنار صادرکننده، ظهرنویسان نیز از ارکان اصلی نظام مسئولیت تضامنی به شمار می‌روند. ظهرنویسی در حقوق تجارت صرفاً وسیله انتقال مالکیت سند نیست، بلکه متضمن ایجاد تعهد جدیدی نسبت به پرداخت وجه سند نیز هست. هر شخصی که سند را ظهرنویسی می‌کند، ضمن انتقال حقوق ناشی از سند، پرداخت آن را نیز در برابر دارنده بعدی تضمین می‌کند. بنابراین، ظهرنویس نه تنها انتقال‌دهنده سند، بلکه یکی از مسئولان پرداخت محسوب می‌شود. همین ویژگی سبب شده است که ظهرنویسی از مهم‌ترین عوامل افزایش اعتبار اسناد تجاری باشد؛ زیرا هر انتقال، پشتوانه اعتباری جدیدی برای دارنده ایجاد می‌کند (ربیعا اسکینی، ۱۴۰۰؛ کاویانی، ۱۳۹۸).

البته تحقق مسئولیت ظهرنویسان در برات و سفته منوط به رعایت برخی

وحدت رویه دیوان عالی کشور و نظریات مشورتی اداره حقوقی قوه قضائیه، نقش مهمی در تبیین حدود مسئولیت صادرکننده و ظهرنویسان و رفع ابهام‌های موجود ایفا کرده‌اند. در عمل نیز بسیاری از دادگاه‌ها در تفسیر مقررات اسناد تجاری بیش از متن قانون، به آرای وحدت رویه و دیدگاه‌های تثبیت‌شده دیوان عالی کشور استناد می‌کنند (اسکینی، ۱۴۰۰؛ شمس، ۱۴۰۱).

یکی از مهم‌ترین موضوعات مورد اختلاف در رویه قضایی، حق انتخاب مسئول توسط دارنده سند است. مطابق ماده ۲۴۹ قانون تجارت، دارنده می‌تواند برای وصول تمام مبلغ سند به صادرکننده، ظهرنویس یا سایر مسئولان منفرداً یا مجتمعاً مراجعه کند و الزامی به رعایت ترتیب مسئولیت آنان ندارد. رویه غالب محاکم نیز این حکم را به‌عنوان یکی از آثار قطعی مسئولیت تضامنی پذیرفته است. بر همین اساس، دادگاه‌ها معمولاً ایراد خواندگان مبنی بر ضرورت مراجعه ابتدایی به صادرکننده یا مسئول قبلی را وارد نمی‌دانند؛ زیرا چنین تفسیری با فلسفه مسئولیت تضامنی و هدف حمایت از دارنده با حسن نیت ناسازگار است (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

از دیگر مباحث مهم، اثر عدم رعایت تشریفات وخواست یا گواهی عدم پرداخت بر مسئولیت ظهرنویسان است. در برات و سفته، قانون تجارت برای حفظ حق رجوع به ظهرنویسان، انجام وخواست در مواعد مقرر را ضروری دانسته است. رویه قضایی نیز غالباً بر این نظر است که عدم رعایت این تشریفات، موجب سقوط حق رجوع دارنده به ظهرنویسان خواهد شد، هرچند مسئولیت صادرکننده یا قبول‌کننده در مواردی همچنان باقی می‌ماند. در مقابل، درباره چک، با توجه به مقررات خاص قانون صدور چک، صدور گواهی عدم پرداخت از سوی بانک جایگزین تشریفات وخواست شده و مبنای اعمال حقوق دارنده قرار گرفته است. این تفاوت، یکی از مهم‌ترین وجوه افتراق میان چک و سایر اسناد تجاری در رویه قضایی محسوب می‌شود (شهیدی، ۱۳۹۶؛ حسینی‌نژاد، ۱۳۹۸).

مسئله دیگری که در آرای دادگاه‌ها مورد توجه قرار گرفته، حدود مسئولیت ظهرنویس انتقالی و ضامن است. در برخی دعاوی، خواندگان

نشده‌اند بلکه ابزارهای مکملی برای افزایش کارآمدی آن محسوب می‌شوند (حسینی‌نژاد، ۱۳۹۸؛ اسکینی، ۱۴۰۰).

در کنار صادرکننده و ظهرنویس، ضامن نیز در نظام حقوق تجارت دارای جایگاه ویژه‌ای است. ضمانت در اسناد تجاری با ضمان مدنی تفاوت‌های اساسی دارد؛ زیرا ضامن تجاری در همان حدودی مسئول است که مضمون‌عنه مسئولیت دارد و تعهد وی نیز جنبه تضامنی پیدا می‌کند. ازاین‌رو، دارنده می‌تواند مستقیماً به ضامن مراجعه کند، بدون آنکه ابتدا ملزم به مراجعه به مضمون‌عنه باشد. این ویژگی نیز از آثار اصل حمایت از دارنده و تسهیل وصول مطالبات در حقوق تجارت است و در رویه قضایی نیز مورد پذیرش قرار گرفته است (کاتوزیان، ۱۳۹۷؛ شمس، ۱۴۰۱).

از بررسی مقررات قانون تجارت و قانون صدور چک می‌توان نتیجه گرفت که قانون‌گذار ایرانی با ایجاد شبکه‌ای از مسئولیت‌های متقابل میان صادرکننده، ظهرنویسان و ضامنان، درصدد تضمین اعتبار اسناد تجاری بوده است. با وجود این، اجرای عملی این مقررات همواره با پرسش‌هایی همراه بوده است؛ از جمله حدود مسئولیت هر یک از امضاکنندگان، آثار عدم رعایت تشریفات وخواست، تأثیر اصلاحات قانون صدور چک بر مسئولیت ظهرنویسان و نحوه اعمال اصل تضامن در آرای دادگاه‌ها. پاسخ به این پرسش‌ها را نمی‌توان صرفاً از متن قوانین استخراج کرد، بلکه مستلزم بررسی رویه قضایی و آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور است؛ موضوعی که در بخش بعد به تفصیل مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

۳. تحلیل رویه قضایی ایران در خصوص مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان

هرچند مبنای قانونی مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری در قانون تجارت و قانون صدور چک به نسبت روشن است، اما تجربه عملی نشان می‌دهد که تفسیر و اجرای این مقررات در محاکم همواره یکسان نبوده است. بخشی از اختلافات ناشی از قدمت قانون تجارت، بخشی ناشی از اصلاحات پراکنده قانون صدور چک و بخشی دیگر نتیجه فقدان مقررات صریح درباره برخی مسائل نوظهور است. ازاین‌رو، رویه قضایی، به‌ویژه آرای

وحدت رویه کامل وجود ندارد. برای نمونه، در خصوص آثار برخی ایرادات شکلی، حدود مسئولیت انتقال گیرندگان بعدی یا نحوه اعمال مقررات جدید چک نسبت به اسناد قدیمی، آرای متفاوتی مشاهده می شود. این اختلاف ها اگرچه در مواردی از طریق آرای وحدت رویه یا تفسیرهای دیوان عالی کشور کاهش یافته اند، اما همچنان یکی از عوامل کاهش پیش بینی پذیری در دعاوی اسناد تجاری محسوب می شوند. از منظر امنیت حقوقی، استمرار چنین اختلاف هایی می تواند اعتماد فعالان اقتصادی به کارآمدی نظام حقوقی را کاهش دهد و هزینه های دادرسی را افزایش دهد (اسکینی، ۱۴۰۰؛ شمس، ۱۴۰۱).

در مجموع، تحلیل رویه قضایی نشان می دهد که دادگاه های ایران در اصول کلی، از جمله شناسایی مسئولیت تضامنی، حمایت از دارنده با حسن نیت، پذیرش استقلال تعهدات ناشی از امضا و امکان رجوع مستقیم به هر یک از مسئولان، رویکردی منطبق با فلسفه حقوق تجارت اتخاذ کرده اند. با این حال، اختلاف در تفسیر برخی مقررات، تأثیر اصلاحات قانون صدور چک، نبود قانون تجارت به روز و فقدان مقررات صریح درباره برخی مسائل نوپدید، همچنان زمینه ساز صدور آرای متفاوت است. این وضعیت، ضرورت بهره گیری از تجربه سایر نظام های حقوقی و ارزیابی تطبیقی مقررات ایران را بیش از پیش آشکار می سازد؛ موضوعی که در بخش بعد با مقایسه حقوق ایران و حقوق فرانسه و بررسی اسناد بین المللی مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

۴. آثار حقوقی مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری

مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری صرفاً یک شیوه برای تضمین پرداخت وجه سند نیست، بلکه مجموعه ای از آثار حقوقی را ایجاد می کند که در نهایت به افزایش اعتبار اسناد تجاری، حمایت از دارنده با حسن نیت و تسهیل گردش اعتبارات در نظام اقتصادی منجر می شود. قانون گذار با پیش بینی این نهاد، تلاش کرده است تا میان منافع دارنده سند و مسئولان آن تعادل برقرار کند و در عین حال، از طریق تضمین وصول مطالبات، امنیت معاملات تجاری را ارتقا بخشد. به همین دلیل، آثار مسئولیت

ادعا می کنند که ظهورنویسی صرفاً برای انتقال سند انجام شده و متضمن ضمانت پرداخت نبوده است. با این حال، رویه غالب قضایی با استناد به مقررات قانون تجارت، اصل را بر آن می داند که هر ظهورنویسی، علاوه بر انتقال حقوق ناشی از سند، متضمن تعهد به پرداخت نیز هست؛ مگر آنکه خلاف آن به صراحت در متن سند قید شده باشد یا قانون استثنایی را پیش بینی کرده باشد. این تفسیر، با فلسفه تقویت اعتبار اسناد تجاری و حمایت از دارنده با حسن نیت هماهنگ است و در آثار دکتربین نیز مورد تأیید قرار گرفته است (کاتوزیان، ۱۳۹۷؛ اسکینی، ۱۴۰۰).

در خصوص اصل عدم توجه ایرادات نیز رویه قضایی عمدتاً از دارنده با حسن نیت حمایت کرده است. به همین دلیل، محاکم غالباً دفاعیات ناشی از روابط خصوصی میان صادرکننده و ظهورنویس یا میان صادرکننده و دارنده اولیه را در برابر دارنده ای که سند را با حسن نیت تحصیل کرده است، قابل استماع نمی دانند. البته هرگاه احراز شود که دارنده با سوءنیت سند را تحصیل کرده یا از ایرادات موجود آگاه بوده است، دادگاه ها امکان استناد به این ایرادات را پذیرفته اند. این رویکرد نشان می دهد که حمایت از دارنده در حقوق ایران مطلق نیست، بلکه بر مبنای اصل حسن نیت استوار شده است؛ اصلی که در حقوق تطبیقی نیز جایگاه مهمی دارد (صفایی، ۱۳۹۹؛ شمس، ۱۴۰۱).

تحولات ناشی از اصلاح قانون صدور چک نیز بر رویه قضایی اثر قابل توجهی گذاشته است. پس از راه اندازی سامانه صیاد و ایجاد محدودیت های جدید برای صدور و انتقال چک، برخی اختلاف ها درباره آثار حقوقی ثبت یا عدم ثبت انتقال چک در سامانه ایجاد شد. در سال های اخیر، محاکم با استناد به مقررات جدید، اعتبار برخی انتقال ها را منوط به رعایت تشریفات قانونی دانسته اند؛ هرچند این امر به معنای نفی اصل مسئولیت تضامنی نیست، بلکه ناظر بر نحوه احراز انتقال قانونی و شناسایی دارنده واجد شرایط است. بنابراین، فناوری های نوین و اصلاحات تقنینی، شیوه اجرای مسئولیت را تحت تأثیر قرار داده اند، اما فلسفه حمایت از دارنده و اصل تضامن همچنان پابرجاست (حسینی نژاد، ۱۳۹۸).

بررسی آرای محاکم همچنین نشان می دهد که هنوز در برخی موضوعات،

حمایت موجب افزایش اعتماد عمومی به اسناد تجاری و تسهیل انتقال آنها در معاملات می‌شود؛ زیرا اشخاص با اطمینان از قابلیت وصول سند، آن را به‌عنوان وسیله پرداخت یا اعتبار می‌پذیرند. در حقیقت، اگر چنین حمایتی وجود نداشت، اسناد تجاری بخش مهمی از کارکرد اقتصادی خود را از دست می‌دادند و جایگاه آنها در روابط تجاری تضعیف می‌شد (اسکینی، ۱۴۰۰).

مسئولیت تضامنی همچنین در توزیع ریسک میان امضاکنندگان سند نقش مهمی دارد. در نظام حقوق مدنی، طلبکار معمولاً تنها به یک بدهکار مراجعه می‌کند و در صورت ناتوانی وی، امکان وصول طلب با دشواری مواجه می‌شود. اما در اسناد تجاری، ریسک عدم پرداخت میان تمامی مسئولان توزیع شده است و همین امر احتمال وصول طلب را به میزان قابل توجهی افزایش می‌دهد. از منظر اقتصادی نیز این ویژگی موجب کاهش هزینه‌های مبادلات، افزایش اعتبار تجاری اشخاص و تسهیل گردش سرمایه در بازار می‌شود؛ به همین دلیل، بسیاری از اقتصاددانان حقوق، مسئولیت تضامنی را یکی از عوامل مؤثر در کاهش هزینه‌های معاملاتی و افزایش امنیت اقتصادی می‌دانند (کاویانی، ۱۳۹۸).

از منظر آیین دادرسی نیز مسئولیت تضامنی آثار مهمی به همراه دارد. دارنده سند می‌تواند علیه همه مسئولان یا هر یک از آنان در یک دعوا یا دعاوی جداگانه اقامه دعوا کند و صدور حکم علیه یکی از مسئولان، مانع طرح دعوا علیه سایر اشخاص نخواهد بود؛ مگر آنکه طلب وی به طور کامل وصول شده باشد. این ویژگی، از اطلاع دادرسی جلوگیری کرده و موجب تسریع در اجرای حقوق دارنده می‌شود. همچنین، در صورتی که یکی از مسئولان محکوم‌علیه شود و حکم را اجرا کند، وی مطابق قواعد رجوع، حق خواهد داشت برای استرداد مبالغ پرداختی به سایر مسئولان مراجعه کند. این سازوکار، ضمن حفظ حقوق دارنده، تعادل لازم را میان مسئولان نیز برقرار می‌سازد (شمس، ۱۴۰۱).

یکی دیگر از آثار مهم مسئولیت تضامنی، تقویت اعتبار اسناد تجاری در روابط اقتصادی است. هرچه تعداد مسئولان یک سند بیشتر باشد، میزان اطمینان اشخاص به قابلیت وصول آن افزایش می‌یابد. در واقع، هر

تضامنی را باید فراتر از یک ضمانت اجرای قراردادی دانست؛ زیرا این نهاد بر روابط میان تمامی امضاکنندگان سند و نیز بر اعتماد عمومی به نظام مبادلات تجاری تأثیر مستقیم دارد (اسکینی، ۱۴۰۰).

نخستین و مهم‌ترین اثر مسئولیت تضامنی، حق انتخاب مسئول توسط دارنده سند است. مطابق ماده ۲۴۹ قانون تجارت، دارنده می‌تواند برای وصول تمام مبلغ سند به صادرکننده، ظهرنویس، ضامن یا سایر مسئولان مراجعه کند، بدون آنکه ملزم به رعایت ترتیب امضاها یا اثبات میزان مسئولیت هر یک باشد. این اختیار، مهم‌ترین امتیاز دارنده اسناد تجاری نسبت به طلبکاران عادی محسوب می‌شود و موجب می‌شود که وی بتواند با توجه به وضعیت مالی هر یک از مسئولان، مناسب‌ترین شخص را برای مطالبه وجه انتخاب کند. فلسفه این حکم نیز آن است که دارنده نباید آثار ناشی از روابط داخلی میان امضاکنندگان را تحمل کند؛ زیرا وی با اعتماد به اعتبار سند، آن را در جریان معاملات پذیرفته است (صفایی، ۱۳۹۹؛ کاویانی، ۱۳۹۸).

اثر مهم دیگر، ایجاد حق رجوع میان مسئولان سند است. اگر یکی از مسئولان، اعم از صادرکننده، ظهرنویس یا ضامن، تمام مبلغ سند را به دارنده پرداخت کند، تعهد سایر مسئولان در برابر دارنده ساقط می‌شود، اما شخص پرداخت‌کننده حق خواهد داشت برای مطالبه آنچه پرداخته است به مسئولان پیش از خود مراجعه کند. این حق رجوع، یکی از ویژگی‌های بارز مسئولیت تضامنی است و موجب می‌شود که بار مالی پرداخت در نهایت بر عهده شخصی قرار گیرد که مطابق روابط داخلی، مسئول اصلی پرداخت محسوب می‌شود. بنابراین، مسئولیت تضامنی تنها در رابطه میان دارنده و مسئولان جریان ندارد، بلکه روابط متقابل میان مسئولان سند را نیز تنظیم می‌کند (شهیدی، ۱۳۹۶؛ کاتوزیان، ۱۳۹۷).

از دیگر آثار مهم مسئولیت تضامنی، تقویت حمایت از دارنده با حسن نیت است. در حقوق تجارت، دارنده‌ای که سند را مطابق مقررات قانونی و بدون اطلاع از ایرادات احتمالی تحصیل کرده باشد، از حمایت ویژه قانون برخوردار است و می‌تواند بدون توجه به اختلافات خصوصی میان امضاکنندگان، مطالبه وجه سند را از هر یک از آنان درخواست کند. این

تعیین قلمرو مسئولیت صادرکننده و ظهرنویسان، صرفاً با مراجعه به مواد قانون تجارت امکان پذیر نیست، بلکه مستلزم تحلیل اصول بنیادینی است که بر حقوق اسناد تجاری حکومت می کنند. این اصول، چارچوب تفسیر مقررات قانونی را مشخص ساخته و حدود مسئولیت هر یک از امضاکنندگان سند را روشن می کنند. در واقع، بسیاری از اختلافات موجود در رویه قضایی نیز ناشی از برداشت های متفاوت نسبت به همین اصول است. مهم ترین این اصول عبارت اند از اصل استقلال امضاها، اصل عدم توجه ایرادات، اصل تجریدی بودن تعهدات ناشی از اسناد تجاری و اصل حمایت از دارنده با حسن نیت که در کنار یکدیگر، نظام ویژه مسئولیت تضامنی را در حقوق تجارت شکل داده اند (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

نخستین اصل، اصل استقلال امضاها است. مطابق این اصل، هر امضای درج شده بر سند تجاری منشأ تعهدی مستقل و جداگانه محسوب می شود و اعتبار تعهد هر امضاکننده به اعتبار امضای سایر اشخاص وابسته نیست. به بیان دیگر، اگر تعهد یکی از امضاکنندگان به دلیل فقدان اهلیت، جعل، اکراه یا هر علت دیگری باطل یا غیرنافذ باشد، این امر تأثیری بر اعتبار تعهد سایر امضاکنندگان نخواهد داشت. هدف از پذیرش این اصل، جلوگیری از بی اعتبار شدن کل سند به سبب ایراد وارد بر یکی از امضاها و حفظ قابلیت گردش اسناد تجاری در معاملات است. این اصل در حقوق ایران، هر چند به صراحت در قانون تجارت بیان نشده، اما از مجموع مقررات مربوط به اسناد تجاری و رویه قضایی قابل استنباط است و در حقوق فرانسه و کنوانسیون ژنو نیز جایگاه تثبیت شده ای دارد (ربیعا اسکینی، ۱۴۰۰؛ Ripert & Roblot, ۲۰۱۹). اصل دوم، اصل عدم توجه ایرادات است که از مهم ترین ابزارهای حمایت از دارنده با حسن نیت محسوب می شود. بر اساس این اصل، مسئولان سند نمی توانند در برابر دارنده ای که سند را مطابق مقررات قانونی و بدون سوءنیت تحصیل کرده است، به ایراداتی استناد کنند که ناشی از روابط خصوصی میان آنان و سایر امضاکنندگان است. برای مثال، اختلافات ناشی از قرارداد پایه، عدم اجرای تعهدات قراردادی، فسخ یا بطلان قرارداد اولیه، اصولاً در برابر دارنده با

ظهرنویسی علاوه بر انتقال سند، نوعی تضمین جدید برای پرداخت آن ایجاد می کند و همین امر ارزش اعتباری سند را افزایش می دهد. به همین دلیل، اسنادی که دارای چندین ظهرنویس معتبر هستند، معمولاً از اعتبار بیشتری در بازار برخوردارند و با سهولت بیشتری مورد معامله قرار می گیرند. این ویژگی، یکی از مهم ترین دلایل پیش بینی مسئولیت تضامنی در اغلب نظام های حقوقی جهان است (Ripert & Roblot, ۲۰۱۹).

با وجود آثار مثبت یادشده، مسئولیت تضامنی ممکن است در برخی موارد موجب افزایش مسئولیت اشخاصی شود که صرفاً با هدف انتقال سند آن را ظهرنویسی کرده اند. از این رو، برخی نویسندگان حقوق تجارت بر این باورند که قانون گذار باید میان ظهرنویسی انتقالی و ظهرنویسی ضمانتی تمایز روشن تری قائل شود و حدود مسئولیت هر یک را با صراحت بیشتری تعیین کند. این پیشنهاد، به ویژه در پرتو تحولات تجارت الکترونیکی و گسترش شیوه های جدید انتقال اسناد، اهمیت بیشتری یافته است؛ زیرا ابهام در قلمرو مسئولیت می تواند به افزایش اختلافات قضایی و کاهش امنیت حقوقی بینجامد (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

در مجموع، مسئولیت تضامنی آثار حقوقی گسترده ای بر روابط میان دارنده و امضاکنندگان اسناد تجاری بر جای می گذارد. حق انتخاب مسئول، امکان رجوع میان متعهدان، حمایت از دارنده با حسن نیت، توزیع ریسک، افزایش اعتبار اسناد تجاری و تسریع در وصول مطالبات، مهم ترین آثار این نهاد محسوب می شوند. این آثار نشان می دهد که مسئولیت تضامنی صرفاً یک ابزار برای تضمین پرداخت نیست، بلکه یکی از ارکان اساسی نظام حقوق تجارت است که نقش تعیین کننده ای در تأمین امنیت حقوقی و توسعه مبادلات اقتصادی دارد. از این رو، بررسی قلمرو این مسئولیت در پرتو اصول حاکم بر اسناد تجاری، برای تبیین دقیق حدود تعهدات صادرکننده و ظهرنویسان ضروری به نظر می رسد.

۵. قلمرو مسئولیت صادرکننده و ظهرنویسان در پرتو اصول حاکم بر اسناد تجاری

تحصیل کرده است و منافع یکی از مسئولان سند، اصل بر حمایت از دارنده باشد؛ زیرا اعتماد وی به اعتبار سند، مبنای گردش اسناد تجاری در نظام اقتصادی است. به همین دلیل، قانون تجارت و رویه قضایی، در اغلب موارد، دارنده با حسن نیت را شایسته حمایت بیشتری دانسته و مسئولیت امضاکنندگان را در برابر وی با تفسیر مضیق محدود نکرده‌اند (شمس، ۱۴۰۱).

با وجود این، قلمرو مسئولیت صادرکننده و ظهرنویسان در همه موارد یکسان نیست. صادرکننده، به عنوان ایجادکننده سند، دارای تعهد اصلی نسبت به پرداخت وجه آن است؛ در حالی که مسئولیت ظهرنویس عمدتاً ناشی از انتقال سند و تضمین پرداخت آن است. از این رو، اگرچه هر دو در برابر دارنده مسئولیت تضامنی دارند، اما روابط داخلی آنان و حق رجوع میان ایشان تابع قواعد متفاوتی است. همچنین ضامن نیز اگرچه در برابر دارنده مسئولیتی هم‌عرض مضمون‌عنه دارد، اما پس از پرداخت، از حق رجوع به شخصی که از او ضمانت کرده است، برخوردار خواهد بود. این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که مسئولیت تضامنی در روابط خارجی با دارنده، نباید با روابط داخلی میان مسئولان سند خلط شود (کاتوزیان، ۱۳۹۷؛ صفایی، ۱۳۹۹).

از منظر رویه قضایی نیز تفسیر صحیح این اصول نقش تعیین‌کننده‌ای در ایجاد امنیت حقوقی دارد. هرگاه دادگاه‌ها در اعمال اصولی مانند استقلال امضاها یا عدم توجه ایرادات، رویه‌ای منسجم اتخاذ کنند، قابلیت پیش‌بینی تصمیمات قضایی افزایش یافته و اعتماد فعالان اقتصادی به اسناد تجاری تقویت خواهد شد. برعکس، تفسیرهای متفاوت از این اصول، نه تنها موجب افزایش اختلافات قضایی می‌شود، بلکه فلسفه وجودی مسئولیت تضامنی را نیز با چالش مواجه می‌سازد. به همین دلیل، بسیاری از نویسندگان حقوق تجارت بر ضرورت تبیین دقیق این اصول در اصلاحات آتی قانون تجارت تأکید کرده‌اند (اسکینی، ۱۴۰۰).

در مجموع، قلمرو مسئولیت صادرکننده و ظهرنویسان را باید در پرتو اصول بنیادین حقوق اسناد تجاری تفسیر کرد. استقلال امضاها، عدم توجه ایرادات، تجریدی بودن تعهدات و حمایت از دارنده با حسن نیت، چهار

حسن نیت قابل استناد نیست. فلسفه این اصل آن است که دارنده نباید آثار اختلافات خصوصی اشخاصی را تحمل کند که پیش از وی در تنظیم یا انتقال سند دخالت داشته‌اند؛ زیرا چنین وضعیتی اعتماد عمومی به اسناد تجاری را از بین می‌برد و گردش اعتبارات را مختل می‌سازد (کاتوزیان، ۱۳۹۷؛ اسکینی، ۱۴۰۰).

البته اصل عدم توجه ایرادات مطلق نیست و در موارد استثنایی، امکان استناد به برخی ایرادات وجود دارد. مهم‌ترین این موارد، سوءنیت دارنده است. هرگاه ثابت شود که دارنده در زمان تحصیل سند از ایرادات موجود آگاه بوده یا سند را با قصد اضرار به یکی از مسئولان دریافت کرده است، حمایت ویژه قانون از وی منتفی خواهد شد. همچنین در مواردی مانند جعل، فقدان شرایط اساسی اعتبار سند یا تحصیل سند از طریق جرم، امکان استناد به ایرادات در برابر دارنده نیز وجود دارد. بنابراین، حمایت قانون از دارنده مبتنی بر حسن نیت است و اشخاصی که با سوءنیت وارد روابط تجاری می‌شوند، از مزایای نظام مسئولیت تضامنی بهره‌مند نخواهند شد (صفایی، ۱۳۹۹).

اصل مهم دیگر، اصل تجریدی بودن تعهدات ناشی از اسناد تجاری است. مقصود از این اصل آن است که تعهد ناشی از امضای سند تجاری، تا حد زیادی از رابطه حقوقی پایه‌ای که موجب صدور سند شده است، استقلال دارد. برای نمونه، ممکن است چکی در اجرای یک قرارداد خریدوفروش صادر شده باشد، اما پس از انتقال آن به دارنده با حسن نیت، اختلافات مربوط به قرارداد خریدوفروش، اصولاً مانع مطالبه وجه چک نخواهد بود. این ویژگی سبب می‌شود که اسناد تجاری بتوانند به عنوان ابزار مستقل پرداخت و اعتبار در جریان معاملات مورد استفاده قرار گیرند و ارزش اقتصادی خود را حفظ کنند. در غیر این صورت، هر انتقال سند با خطر طرح ایرادات قراردادی مواجه می‌شد و قابلیت گردش اسناد تجاری به شدت کاهش می‌یافت (اسکینی، ۱۴۰۰؛ شهیدی، ۱۳۹۶).

در کنار این اصول، اصل حمایت از دارنده با حسن نیت نیز جایگاه ویژه‌ای در تعیین قلمرو مسئولیت تضامنی دارد. این اصل اقتضا می‌کند که در صورت تعارض میان منافع دارنده‌ای که سند را با اعتماد به ظاهر آن

هر یک از آنان مراجعه کند. تفاوت مهم حقوق فرانسه با حقوق ایران در آن است که رویه قضایی فرانسه با بهره‌گیری از اصول کلی حقوق تجارت، بسیاری از ابهامات قانونی را برطرف کرده و از طریق آرای مستمر دادگاه‌ها، وحدت نسبی در تفسیر مقررات ایجاد شده است. در نتیجه، پیش‌بینی‌پذیری تصمیمات قضایی و امنیت حقوقی در معاملات تجاری بیش از نظام حقوقی ایران تأمین شده است (Ripert & Roblot, ۲۰۱۹).

یکی دیگر از ویژگی‌های حقوق فرانسه، توجه ویژه به اصل استقلال تعهدات ناشی از امضا است. بر اساس این اصل، هر امضاکننده تعهد مستقلی در برابر دارنده سند دارد و بطلان یا بی‌اعتباری تعهد یکی از مسئولان، اصولاً تأثیری بر مسئولیت سایر امضاکنندگان ندارد. این رویکرد موجب شده است که حتی در موارد جعل امضای یکی از اشخاص یا فقدان اهلیت وی، اعتبار سایر تعهدات حفظ شود و قابلیت گردش سند دچار اختلال نگردد. اگرچه این اصل در حقوق ایران نیز پذیرفته شده است، اما در برخی آرای دادگاه‌ها برداشت‌های متفاوتی درباره آثار بطلان تعهد یکی از مسئولان مشاهده می‌شود که گاه موجب کاهش امنیت حقوقی معاملات شده است (اسکینی، ۱۴۰۰).

در سطح بین‌المللی، کنوانسیون ژنو ۱۹۳۰ درباره برات و سفته نقش مهمی در یکسان‌سازی قواعد اسناد تجاری ایفا کرده است. این کنوانسیون که مبنای قانون‌گذاری بسیاری از کشورها قرار گرفته، مسئولیت تضامنی تمامی امضاکنندگان را به رسمیت شناخته و حق رجوع دارنده به هر یک از آنان را بدون رعایت ترتیب خاص پذیرفته است. همچنین مقررات دقیقی درباره واخواست، مهلت‌های قانونی، آثار پرداخت و حقوق رجوع میان مسئولان ارائه کرده است که هدف اصلی آنها ایجاد هماهنگی میان نظام‌های حقوقی و تسهیل تجارت فرامرزی است. هرچند ایران به این کنوانسیون نپیوسته است، اما بخش قابل توجهی از مقررات قانون تجارت با الهام از مفاد آن تدوین شده است (Uniform Law for Bills of Exchange and Promissory Notes, Geneva Convention, ۱۹۳۰).

ستون اصلی این نظام حقوقی را تشکیل می‌دهند و حدود مسئولیت اشخاص را مشخص می‌کنند. هرچه تفسیر و اجرای این اصول منسجم‌تر باشد، امنیت حقوقی، اعتبار اسناد تجاری و کارآمدی نظام مبادلات اقتصادی نیز تقویت خواهد شد. این موضوع زمینه مناسبی برای بررسی دقیق‌تر عملکرد محاکم و ارزیابی میزان پایبندی رویه قضایی ایران به این اصول فراهم می‌کند که در بخش تحلیل رویه قضایی مورد توجه قرار گرفته است.

۶. مطالعه تطبیقی مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان در حقوق ایران و نظام‌های حقوقی منتخب

مطالعه تطبیقی یکی از روش‌های مؤثر در ارزیابی کارآمدی نهادهای حقوقی و شناسایی نقاط قوت و ضعف قوانین داخلی است. در حوزه اسناد تجاری نیز بررسی تجربه سایر نظام‌های حقوقی، به‌ویژه نظام‌هایی که الهام‌بخش قانون تجارت ایران بوده‌اند، می‌تواند در تفسیر مقررات موجود و ارائه راهکارهای اصلاحی نقش مهمی ایفا کند. قانون تجارت ایران مصوب ۱۳۱۱ تا حد زیادی از حقوق تجارت فرانسه و مقررات متحدالشکل ژنو اقتباس شده است؛ از این رو، بسیاری از اصول حاکم بر مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان در حقوق ایران، ریشه در این نظام‌ها دارد. با این حال، تحولات اقتصادی، توسعه تجارت بین‌المللی، گسترش اسناد الکترونیکی و اصلاح قوانین تجاری در کشورهای مختلف موجب شده است که در برخی حوزه‌ها فاصله قابل توجهی میان مقررات ایران و استانداردهای نوین حقوق تجارت ایجاد شود (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

در حقوق فرانسه، مسئولیت تضامنی امضاکنندگان اسناد تجاری یکی از اصول بنیادین حقوق تجارت محسوب می‌شود. فلسفه این مسئولیت، حمایت از گردش سریع اعتبار و حفظ اعتماد عمومی به اسناد تجاری است. بر همین اساس، تمامی اشخاصی که سند را امضا می‌کنند، اعم از صادرکننده، قبول‌کننده، ظهرنویس و ضامن، در برابر دارنده با حسن نیت مسئولیت تضامنی دارند و دارنده می‌تواند بدون رعایت ترتیب خاصی به

نبود قانون تجارت به روز و تعدد برداشت‌های قضایی در برخی موضوعات، همچنان از مهم‌ترین چالش‌های نظام اسناد تجاری به شمار می‌رود. در مجموع، مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد که اصول حاکم بر مسئولیت تضامنی در حقوق ایران با استانداردهای پذیرفته‌شده بین‌المللی هماهنگی قابل قبولی دارد، اما کارآمدی عملی این نهاد بیش از آنکه نیازمند تغییر مبانی حقوقی باشد، مستلزم اصلاح ساختارهای تقنینی، به‌روزرسانی قانون تجارت، توسعه مقررات مربوط به اسناد تجاری الکترونیکی و ایجاد وحدت در رویه قضایی است. این یافته‌ها زمینه را برای ارائه پیشنهادها و اصلاحی فراهم می‌کند که در بخش بعد مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۷. ارزیابی انتقادی مقررات حاکم بر مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرونیسان

بررسی مقررات حاکم بر مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرونیسان در حقوق ایران نشان می‌دهد که اگرچه قانون تجارت با اقتباس از نظام‌های حقوقی پیشرفته زمان خود توانسته است چارچوب نسبتاً مناسبی برای حمایت از دارندة اسناد تجاری فراهم آورد، اما گذشت بیش از دهه از تصویب این قانون، تحولات گسترده اقتصادی، گسترش تجارت الکترونیکی، توسعه نظام‌های پرداخت نوین و اصلاحات متعدد قانون صدور چک، موجب شده است که برخی از مقررات موجود دیگر پاسخگوی نیازهای تجارت معاصر نباشند. از این رو، ارزیابی انتقادی این مقررات، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر برای شناسایی نقاط قوت، ضعف و ارائه راهکارهای اصلاحی به شمار می‌رود (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

یکی از نقاط قوت قانون تجارت، پیش‌بینی اصل مسئولیت تضامنی میان تمامی امضاکنندگان اسناد تجاری است. این ویژگی موجب شده است که دارندة سند از پشتوانه اعتباری چندین شخص برخوردار باشد و خطر عدم وصول مطالبات به میزان قابل توجهی کاهش یابد. چنین رویکردی با فلسفه اسناد تجاری، یعنی ایجاد اعتماد، سرعت و امنیت در مبادلات اقتصادی، کاملاً هماهنگ است و هنوز نیز یکی از مهم‌ترین عوامل اعتبار اسناد تجاری در حقوق ایران محسوب می‌شود. همچنین اعطای اختیار

در دهه‌های اخیر، آنسیترال (UNCITRAL) نیز با تدوین اسناد و قوانین نمونه در حوزه تجارت بین‌الملل، تلاش کرده است تا مقررات سنتی اسناد تجاری را با تحولات فناوری و تجارت الکترونیکی هماهنگ سازد. هرچند تمرکز اصلی آنسیترال بر تجارت الکترونیکی، اسناد قابل انتقال الکترونیکی و معاملات دیجیتال است، اما اصولی مانند حمایت از اعتماد مشروع، امنیت گردش اسناد و قابلیت اجرای تعهدات، همچنان مبنای مسئولیت اشخاص در اسناد تجاری باقی مانده است. این تحولات نشان می‌دهد که گرایش نظام‌های حقوقی معاصر، حفظ فلسفه سنتی مسئولیت تضامنی همراه با انطباق آن با ابزارهای نوین پرداخت و اسناد الکترونیکی است (UNCITRAL, ۲۰۱۷).

مقایسه حقوق ایران با نظام‌های یادشده نشان می‌دهد که از نظر مبانی نظری، تفاوت بنیادینی میان آنها وجود ندارد. در همه این نظام‌ها، مسئولیت تضامنی ابزاری برای حمایت از دارندة با حسن نیت، افزایش اعتبار اسناد تجاری و تسهیل گردش سرمایه تلقی می‌شود. تفاوت اصلی در شیوه اجرای مقررات، به‌روزرسانی قوانین و انسجام رویه قضایی است. بسیاری از کشورها طی دهه‌های اخیر قوانین تجارت خود را متناسب با تحولات اقتصادی اصلاح کرده‌اند، در حالی که قانون تجارت ایران، به‌رغم اصلاح قانون صدور چک، همچنان در بخش اسناد تجاری عمدتاً مبتنی بر مقررات مصوب سال ۱۳۱۱ است. این موضوع موجب شده است که در مواجهه با مسائل جدید، از جمله اسناد تجاری الکترونیکی، انتقال دیجیتال اسناد و شیوه‌های نوین پرداخت، خلأهای تقنینی قابل توجهی وجود داشته باشد (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

از سوی دیگر، بررسی تطبیقی نشان می‌دهد که نظام‌های حقوقی موفق، علاوه بر پیش‌بینی مسئولیت تضامنی، سازوکارهای مؤثری برای کاهش اختلافات قضایی نیز ایجاد کرده‌اند. انتشار مستمر آرای وحدت‌بخش، تفسیرهای منسجم محاکم عالی، آموزش تخصصی قضات تجاری و تدوین مقررات شفاف، از جمله عواملی است که موجب افزایش امنیت حقوقی در این کشورها شده است. در مقابل، در حقوق ایران، هرچند آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور نقش مهمی در رفع برخی اختلاف‌ها داشته‌اند، اما

این اصول به صورت شفاف در متن قوانین یا رویه‌های الزام‌آور قضایی تبیین شده‌اند و اختلافات تفسیری به حداقل رسیده است (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

از سوی دیگر، بررسی رویه قضایی نشان می‌دهد که اگرچه دیوان عالی کشور از طریق آرای وحدت رویه در ایجاد انسجام حقوقی نقش مؤثری ایفا کرده است، اما هنوز در برخی موضوعات اختلاف نظر میان شعب دادگاه‌ها وجود دارد. اختلاف در تفسیر آثار عدم رعایت تشریفات قانونی، نحوه اعمال مقررات جدید قانون صدور چک، حدود مسئولیت برخی ظهرونیسان و آثار انتقال الکترونیکی چک، از جمله مواردی است که امنیت قضایی را تحت تأثیر قرار داده است. استمرار این وضعیت می‌تواند اعتماد فعالان اقتصادی به قابلیت پیش‌بینی تصمیمات قضایی را کاهش دهد و هزینه‌های مبادلات تجاری را افزایش دهد (شمس، ۱۴۰۱).

مطالعه تطبیقی نیز نشان می‌دهد که بسیاری از کشورها ضمن حفظ اصل مسئولیت تضامنی، با اصلاح قوانین تجارت، مقررات خود را با تحولات اقتصادی و فناوری هماهنگ کرده‌اند. این کشورها علاوه بر پیش‌بینی مقررات ویژه درباره اسناد الکترونیکی، از طریق ایجاد رویه‌های قضایی منسجم و تفسیرهای واحد، امنیت حقوقی بیشتری برای فعالان اقتصادی فراهم کرده‌اند. در مقابل، نظام حقوقی ایران همچنان نیازمند اصلاحاتی است که بتواند ضمن حفظ مبانی سنتی حقوق تجارت، پاسخگوی نیازهای تجارت دیجیتال و مبادلات نوین باشد.

در نتیجه، ارزیابی انتقادی مقررات موجود نشان می‌دهد که اصل مسئولیت تضامنی همچنان از استحکام نظری و کارآمدی عملی برخوردار است، اما بهره‌برداری کامل از ظرفیت‌های این نهاد مستلزم اصلاح قانون تجارت، هماهنگی بیشتر میان قوانین مرتبط، تدوین مقررات صریح درباره اسناد تجاری الکترونیکی، تقویت وحدت رویه قضایی و بهره‌گیری از تجارب حقوق تطبیقی است. تحقق این اصلاحات می‌تواند ضمن افزایش امنیت حقوقی، زمینه توسعه مبادلات تجاری و ارتقای اعتماد عمومی به اسناد تجاری را فراهم آورد.

انتخاب مسئول به دارنده، بدون الزام به رعایت ترتیب مراجعه، از دیگر نقاط قوت نظام حقوقی ایران است که با اصول پذیرفته‌شده در حقوق تطبیقی نیز انطباق دارد (کاتوزیان، ۱۳۹۷؛ Ripert & Roblot, ۲۰۱۹).

با وجود این، مقررات موجود از کاستی‌های قابل توجهی نیز رنج می‌برند. نخستین ایراد، عدم هماهنگی میان قانون تجارت و اصلاحات قانون صدور چک است. قانون تجارت همچنان بر مبنای ساختار سنتی اسناد تجاری تنظیم شده است، در حالی که اصلاحات اخیر قانون صدور چک، نهادهایی همچون سامانه صیاد، ثبت الکترونیکی انتقال، اعتبارسنجی صادرکنندگان و محدودیت‌های بانکی را وارد نظام حقوقی کرده است. نبود هماهنگی میان این دو مجموعه مقررات، در برخی موارد موجب اختلاف برداشت محاکم و ایجاد ابهام در تعیین حدود مسئولیت اشخاص شده است (حسینی‌نژاد، ۱۳۹۸).

دومین ایراد، فقدان مقررات صریح درباره اسناد تجاری الکترونیکی است. امروزه بخش قابل توجهی از مبادلات تجاری از طریق سامانه‌های الکترونیکی انجام می‌شود و استفاده از امضای دیجیتال و ابزارهای پرداخت نوین به سرعت در حال گسترش است. با وجود این، قانون تجارت ایران همچنان عمدتاً بر اسناد کاغذی استوار است و درباره نحوه تحقق ظهرونیسی الکترونیکی، مسئولیت انتقال‌دهندگان دیجیتال یا آثار حقوقی اسناد تجاری الکترونیکی مقررات جامعی ندارد. این خلأ تقنینی، در آینده می‌تواند موجب افزایش اختلافات قضایی و کاهش امنیت حقوقی در معاملات الکترونیکی شود (UNCITRAL, ۲۰۱۷).

موضوع دیگری که نیازمند بازنگری است، عدم تصریح قانونی به برخی اصول بنیادین حقوق اسناد تجاری است. هرچند اصولی مانند استقلال امضاها، تجریدی بودن تعهدات و عدم توجه ایرادات در دکرترین حقوقی و رویه قضایی مورد پذیرش قرار گرفته‌اند، اما قانون تجارت به‌طور صریح به همه این اصول اشاره نکرده است. همین امر موجب شده است که در برخی دعاوی، دادگاه‌ها برداشت‌های متفاوتی از قلمرو این اصول ارائه دهند و آرای متعارضی صادر شود. در حالی که در بسیاری از نظام‌های حقوقی،

مربوط به چک‌های صیادی، با دشواری‌هایی همراه باشد. افزون بر این، اصلاحات مکرر قانون صدور چک در برخی موارد هماهنگی کامل با مقررات سنتی قانون تجارت ندارد و همین موضوع زمینه‌ساز اختلاف برداشت میان محاکم شده است (حسینی‌نژاد، ۱۳۹۸).

از دیگر مشکلات قابل توجه، اختلاف در رویه قضایی است. هرچند آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور نقش مهمی در ایجاد وحدت تفسیر داشته‌اند، اما در برخی موضوعات، از جمله آثار عدم رعایت تشریفات قانونی، حدود مسئولیت ظهرنویس، آثار انتقال چک در سامانه صیاد و امکان استناد به برخی ایرادات شکلی، هنوز آرای متفاوتی از دادگاه‌ها صادر می‌شود. این اختلاف‌ها موجب کاهش قابلیت پیش‌بینی تصمیمات قضایی شده و امنیت حقوقی را که هدف اصلی اسناد تجاری است، تا حدودی تضعیف کرده است. در نظام‌های حقوقی پیشرفته، ثبات رویه قضایی یکی از مهم‌ترین عوامل افزایش اعتماد فعالان اقتصادی به اسناد تجاری محسوب می‌شود؛ در حالی که در حقوق ایران هنوز این انسجام به‌طور کامل تحقق نیافته است (شمس، ۱۴۰۱؛ اسکینی، ۱۴۰۰).

چالش دیگر، توسعه اسناد تجاری الکترونیکی و فناوری‌های مالی است. امروزه بسیاری از معاملات از طریق سامانه‌های بانکی، پرداخت‌های دیجیتال و ابزارهای الکترونیکی انجام می‌شود و استفاده از اسناد کاغذی به تدریج کاهش یافته است. با وجود این تحول، مقررات قانون تجارت هنوز عمدتاً بر اسناد فیزیکی مبتنی است و درباره مسئولیت تضامنی در اسناد الکترونیکی، انتقال دیجیتال و نحوه احراز ظهرنویسی الکترونیکی حکم صریحی ندارد. این خلأ تقنینی می‌تواند در آینده اختلافات بیشتری ایجاد کند و ضرورت بازنگری در مقررات سنتی را آشکار می‌سازد (UNCITRAL, ۲۰۱۷).

در کنار این چالش‌ها، باید به ضرورت ایجاد تعادل میان حمایت از دارنده و رعایت حقوق مسئولان سند نیز توجه کرد. هرچند فلسفه مسئولیت تضامنی حمایت از دارنده با حسن نیت است، اما این حمایت نباید به گونه‌ای باشد که امکان سوءاستفاده یا تضییع حقوق سایر امضاکنندگان را فراهم کند. از این رو، برخی نویسندگان حقوق تجارت پیشنهاد کرده‌اند که

۸. چالش‌های حقوقی و عملی مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان و راهکارهای اصلاحی

اگرچه مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان یکی از کارآمدترین نهادهای حقوق تجارت برای حمایت از دارنده اسناد تجاری محسوب می‌شود، اما اجرای آن در نظام حقوقی ایران با چالش‌هایی روبه‌رو است که بخشی از آنها ریشه در قدمت قانون تجارت و بخشی دیگر ناشی از تحولات اقتصادی، اصلاحات قانون صدور چک و توسعه فناوری‌های نوین در عرصه تجارت است. این چالش‌ها نه تنها موجب افزایش اختلافات قضایی شده‌اند، بلکه در برخی موارد، کارکرد اصلی مسئولیت تضامنی یعنی ایجاد امنیت، سرعت و اعتماد در معاملات تجاری را نیز تحت تأثیر قرار داده‌اند. بررسی این موانع می‌تواند زمینه مناسبی برای ارائه راهکارهای تقنینی و قضایی فراهم سازد.

یکی از مهم‌ترین چالش‌ها، قدمت قانون تجارت و عدم انطباق کامل آن با تحولات اقتصادی امروز است. مقررات مربوط به اسناد تجاری در قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱ تدوین شده‌اند؛ قانونی که هرچند در زمان خود از پیشرفته‌ترین قوانین تجاری منطقه به شمار می‌رفت، اما بسیاری از مفاهیم آن متناسب با ساختار سنتی تجارت تنظیم شده است. در طول بیش از نود سال گذشته، شیوه‌های مبادله، ابزارهای پرداخت، نظام بانکی و فناوری‌های مالی تغییرات گسترده‌ای یافته‌اند، در حالی که مقررات مربوط به مسئولیت تضامنی تقریباً بدون تغییر باقی مانده‌اند. در نتیجه، بسیاری از مسائل جدید از جمله انتقال الکترونیکی اسناد، امضای دیجیتال، اسناد تجاری الکترونیکی و مسئولیت ناشی از سامانه‌های نوین بانکی، پاسخ صریحی در قانون تجارت ندارند و دادگاه‌ها ناگزیر از تفسیر موسع یا استناد به قواعد عمومی حقوق هستند (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

چالش دیگر، تعدد مقررات و پراکندگی منابع قانونی است. در حال حاضر بخشی از مقررات در قانون تجارت، بخشی در قانون صدور چک، بخشی در قانون تجارت الکترونیکی و بخشی نیز در آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های بانکی پیش‌بینی شده است. این پراکندگی موجب شده است که تعیین مقررات حاکم بر مسئولیت صادرکننده و ظهرنویسان، به‌ویژه در دعاوی

نتیجه گیری

مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان یکی از بنیادی ترین نهادهای حقوق اسناد تجاری است که نقش تعیین کننده ای در حفظ اعتبار، امنیت و کارآمدی مبادلات تجاری ایفا می کند. فلسفه شکل گیری این نهاد، حمایت از دارنده با حسن نیت و تضمین وصول مطالبات بدون تحمیل تشریفات پیچیده و زمان بر است. به همین دلیل، قانون گذار با خروج از قواعد عمومی حقوق مدنی، مسئولیت مشترک و هم زمان تمامی امضاکنندگان سند را پیش بینی کرده است تا دارنده بتواند بدون رعایت ترتیب خاصی به هر یک از آنان مراجعه کند. این رویکرد، ضمن افزایش قابلیت گردش اسناد تجاری، موجب کاهش ریسک معاملات و تقویت اعتماد فعالان اقتصادی به ابزارهای اعتباری می شود.

بررسی مقررات قانون تجارت و قانون صدور چک نشان داد که نظام حقوقی ایران در پذیرش اصل مسئولیت تضامنی از الگوی پذیرفته شده در حقوق تجارت بین الملل و به ویژه حقوق فرانسه تبعیت کرده است. ماده ۲۴۹ قانون تجارت، مهم ترین مبنای قانونی این مسئولیت به شمار می رود و بر اساس آن، صادرکننده، قبول کننده، ظهرنویسان و ضامن در برابر دارنده مسئولیت تضامنی دارند. همچنین، مقررات قانون صدور چک، به ویژه پس از اصلاحات اخیر، با پیش بینی سازوکارهایی همچون سامانه صیاد، اعتبارسنجی صادرکنندگان و محدودیت های بانکی، تلاش کرده است تا احتمال عدم پرداخت چک را کاهش داده و حمایت از دارنده را تقویت کند. با وجود این، اصلاحات مزبور بیشتر ناظر بر شیوه اجرای تعهدات بوده و تغییری در ماهیت مسئولیت تضامنی ایجاد نکرده است.

تحلیل رویه قضایی نیز نشان داد که محاکم ایران در اغلب موارد از فلسفه حمایتی مسئولیت تضامنی پیروی کرده و اصل امکان مراجعه مستقیم دارنده به هر یک از مسئولان سند را پذیرفته اند. همچنین، اصل استقلال امضاها و اصل عدم توجه ایرادات، به عنوان دو رکن اساسی مسئولیت تضامنی، در رویه قضایی مورد پذیرش قرار گرفته اند و دادگاه ها غالباً از استناد مسئولان سند به روابط خصوصی در برابر دارنده با حسن نیت جلوگیری کرده اند. با این حال، بررسی آرای قضایی بیانگر آن است که در

ضمن حفظ اصل مسئولیت تضامنی، حدود استناد به ایرادات، آثار سوءنیت دارنده و شرایط رجوع میان مسئولان با شفافیت بیشتری در قانون تعیین شود تا از برداشتهای متفاوت جلوگیری گردد (کاتوزیان، ۱۳۹۷؛ کاویانی، ۱۳۹۸).

با توجه به چالش های یادشده، نخستین راهکار، اصلاح و به روزرسانی مقررات قانون تجارت است. بازنگری در مقررات مربوط به اسناد تجاری، هماهنگ سازی آنها با قانون صدور چک، پیش بینی قواعد مربوط به اسناد الکترونیکی و انطباق با استانداردهای بین المللی، می تواند بسیاری از ابهام های موجود را برطرف کند. دومین راهکار، تقویت وحدت رویه قضایی از طریق صدور آرای وحدت رویه در موضوعات اختلافی و انتشار منظم آرای شاخص محاکم است. این اقدام موجب افزایش ثبات در تصمیمات قضایی و ارتقای امنیت حقوقی خواهد شد.

راهکار سوم، بهره گیری از تجارب حقوق تطبیقی است. مطالعه تجربه کشورهایمانند فرانسه نشان می دهد که موفقیت نظام مسئولیت تضامنی بیش از آنکه به تغییر اصول حقوقی وابسته باشد، به شفافیت قوانین، انسجام رویه قضایی و به روزرسانی مستمر مقررات بستگی دارد. استفاده از این تجربه ها، به ویژه در زمینه اسناد تجاری الکترونیکی و فناوری های مالی، می تواند در اصلاح نظام حقوق تجارت ایران مؤثر باشد. در نهایت، آموزش تخصصی قضات، وکلا و فعالان اقتصادی درباره مقررات جدید اسناد تجاری نیز نقش مهمی در کاهش اختلافات و افزایش کارآمدی این نهاد خواهد داشت.

برآیند مباحث نشان می دهد که مسئولیت تضامنی همچنان یکی از مؤثرترین ابزارهای حمایت از اعتبار اسناد تجاری است و مبنای نظری آن با نیازهای تجارت معاصر سازگاری دارد؛ با این حال، تحقق کامل اهداف این نهاد در گرو اصلاح برخی مقررات، ایجاد انسجام در رویه قضایی و انطباق نظام حقوقی با تحولات فناوری و استانداردهای نوین تجارت بین الملل است. این یافته ها مبنای نتیجه گیری نهایی پژوهش را تشکیل می دهند.

الکترونیکی است.

در پرتو یافته‌های پژوهش، پیشنهاد می‌شود قانون تجارت در بخش اسناد تجاری با رویکردی هماهنگ با تحولات اقتصادی و فناوری مورد بازنگری قرار گیرد و مقررات مربوط به مسئولیت تضامنی با اصلاحات قانون صدور چک هماهنگ شود. همچنین، تدوین مقررات جامع درباره اسناد تجاری الکترونیکی، صدور آرای وحدت رویه در موضوعات اختلافی، انتشار منظم آرای شاخص دیوان عالی کشور و آموزش تخصصی قضات و وکلای دادگستری در حوزه حقوق تجارت، می‌تواند به افزایش امنیت حقوقی و کاهش اختلافات قضایی کمک کند. افزون بر این، بهره‌گیری از تجارب نظام‌های حقوقی موفق، به‌ویژه حقوق فرانسه و اسناد نمونه آنسیتال، می‌تواند زمینه اصلاح مقررات داخلی و ارتقای کارآمدی نظام اسناد تجاری ایران را فراهم سازد.

در مجموع، مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان همچنان یکی از مؤثرترین ابزارهای حمایت از اعتبار اسناد تجاری و تضمین امنیت معاملات اقتصادی است؛ اما استمرار کارآمدی این نهاد مستلزم اصلاح قوانین، ایجاد هماهنگی میان مقررات پراکنده، توسعه زیرساخت‌های حقوقی تجارت الکترونیکی و استقرار رویه قضایی منسجم است. تحقق این اهداف نه تنها موجب افزایش اعتماد عمومی به اسناد تجاری خواهد شد، بلکه در نهایت به بهبود فضای کسب‌وکار، کاهش هزینه‌های مبادلات و تقویت امنیت حقوقی در نظام اقتصادی کشور نیز خواهد انجامید.

برخی موضوعات، از جمله آثار عدم رعایت تشریفات قانونی، حدود مسئولیت ظهرنویسان، نحوه اعمال مقررات جدید قانون صدور چک و آثار انتقال الکترونیکی اسناد، هنوز وحدت رویه کامل وجود ندارد و اختلاف در برداشت‌های قضایی مشاهده می‌شود.

مطالعه تطبیقی نیز نشان داد که اصول حاکم بر مسئولیت تضامنی در حقوق ایران، با مبانی پذیرفته‌شده در حقوق فرانسه و اسناد بین‌المللی از جمله کنوانسیون ژنو ۱۹۳۰ هماهنگی قابل توجهی دارد. با این وجود، تفاوت اساسی میان حقوق ایران و نظام‌های حقوقی پیشرفته، نه در مبانی نظری، بلکه در روزآمدسازی قوانین، شفافیت مقررات و انسجام رویه قضایی است. بسیاری از کشورها طی دهه‌های اخیر با اصلاح قوانین تجارت، مقررات ویژه‌ای برای اسناد تجاری الکترونیکی، امضای دیجیتال و انتقال الکترونیکی اسناد پیش‌بینی کرده‌اند؛ در حالی که قانون تجارت ایران همچنان عمدتاً مبتنی بر ساختار سنتی اسناد کاغذی است و پاسخ روشنی به بسیاری از مسائل نوپدید ارائه نمی‌دهد.

بر این اساس، فرضیه اصلی پژوهش مبنی بر اینکه نارسایی‌های تقنینی و اختلاف در رویه قضایی، مهم‌ترین عوامل کاهش کارآمدی مسئولیت تضامنی در نظام حقوقی ایران هستند، مورد تأیید قرار گرفت. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مشکل اصلی، نه فقدان مبانی حقوقی مناسب، بلکه عدم انطباق برخی مقررات با نیازهای تجارت نوین، پراکندگی قوانین، نبود وحدت رویه در برخی مسائل و خلأ مقررات مربوط به اسناد تجاری

منابع

در روابط اقتصادی محسوب می‌شود. هرگونه ابهام در تفسیر مقررات یا اختلاف در رویه قضایی، می‌تواند اعتماد فعالان اقتصادی به اسناد تجاری را کاهش داده، هزینه مبادلات را افزایش دهد و کارآمدی نظام اعتباری را با چالش مواجه سازد. از سوی دیگر، لایحه اصلاح قانون تجارت، توسعه تجارت الکترونیکی و افزایش نقش اسناد تجاری دیجیتال، ضرورت بازخوانی مبانی سنتی مسئولیت تضامنی و ارزیابی میزان انطباق آن با نیازهای جدید تجارت را دوچندان کرده است (ربیع اسکینی، ۱۴۰۰؛ حسینی‌نژاد، ۱۳۹۷).

با وجود پژوهش‌های انجام‌شده درباره مسئولیت صادرکننده یا مسئولیت ظهرنویسان، اغلب مطالعات به بررسی توصیفی مقررات قانونی محدود بوده و کمتر به تحلیل هم‌زمان مبانی نظری، رویه قضایی و تجربه نظام‌های حقوقی دیگر پرداخته‌اند. همچنین تأثیر اصلاحات اخیر قانون صدور چک و تحولات عملی دستگاه قضایی بر قلمرو مسئولیت تضامنی، هنوز به‌صورت جامع و منسجم بررسی نشده است. این خلأ پژوهشی، ضرورت انجام مطالعه‌ای تحلیلی و تطبیقی را آشکار می‌سازد.

بر همین اساس، هدف این پژوهش تبیین مبانی حقوقی مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان، تحلیل حدود و آثار این مسئولیت در حقوق ایران، ارزیابی رویکرد محاکم و دیوان عالی کشور و مقایسه آن با برخی نظام‌های حقوقی پیشرو است تا ضمن شناسایی ابهامات و چالش‌های موجود، راهکارهایی برای ارتقای انسجام تقنینی و وحدت رویه قضایی ارائه شود. فرض اصلی پژوهش آن است که هرچند مقررات حقوق تجارت ایران در زمینه مسئولیت تضامنی از ظرفیت مناسبی برای حمایت از دارنده اسناد تجاری برخوردار است، اما برخی نارسایی‌های تقنینی، تحولات قانون‌گذاری و تفاوت برداشت‌های قضایی، مانع تحقق کامل اهداف این نهاد شده و بازنگری در برخی مقررات و اتخاذ رویه‌ای منسجم می‌تواند امنیت حقوقی معاملات تجاری را به نحو قابل توجهی افزایش دهد.

۱. مبانی نظری مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری

مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری یکی از مهم‌ترین نهادهای حقوق تجارت است که با هدف ایجاد اطمینان، تسریع در گردش اعتبارات و حمایت از دارنده با حسن نیت شکل گرفته است. برخلاف قواعد عمومی حقوق مدنی که اصل بر نسبی بودن تعهدات و مسئولیت مستقل هر متعهد است، حقوق تجارت به

اسناد تجاری از مهم‌ترین ابزارهای گردش اعتبار و تسهیل مبادلات اقتصادی در نظام‌های حقوقی معاصر به شمار می‌روند و نقش تعیین‌کننده‌ای در توسعه تجارت داخلی و بین‌المللی دارند. برات، سفته و چک به‌عنوان مهم‌ترین مصادیق اسناد تجاری، علاوه بر آنکه وسیله پرداخت و انتقال مطالبات محسوب می‌شوند، از طریق ایجاد اعتماد میان فعالان اقتصادی، امنیت و سرعت معاملات را نیز تضمین می‌کنند. تحقق این کارکرد، مستلزم پیش‌بینی ضمانت اجراهای مؤثر برای حمایت از دارنده سند است؛ از این‌رو، قانون‌گذاران در اغلب نظام‌های حقوقی، اصل مسئولیت تضامنی امضاکنندگان اسناد تجاری را به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین حقوق تجارت پذیرفته‌اند. بر اساس این اصل، دارنده قانونی سند می‌تواند برای وصول تمام مبلغ سند به هر یک از مسئولان مراجعه کند و پرداخت دین از سوی یکی از آنان، حق رجوع وی به سایر مسئولان را ایجاد می‌کند. این ویژگی موجب افزایش اعتبار اسناد تجاری، کاهش ریسک معاملات و تقویت امنیت اقتصادی می‌شود (اسکینی، ۱۴۰۰؛ کاویانی، ۱۳۹۸).

در حقوق ایران نیز قانون تجارت با الهام از حقوق فرانسه، مسئولیت تضامنی صادرکننده، قبول‌کننده، ظهرنویسان و ضامن را در اسناد تجاری مورد شناسایی قرار داده است و در کنار آن، قانون صدور چک و اصلاحات بعدی آن نیز حمایت‌های ویژه‌ای از دارنده چک به عمل آورده‌اند (اسکینی، ۱۴۰۰). با وجود این، تحولات اقتصادی، توسعه روابط تجاری، اصلاحات قانون صدور چک، گسترش سامانه صیاد و افزایش استفاده از ابزارهای نوین پرداخت، پرسش‌های تازه‌ای درباره حدود مسئولیت صادرکننده و ظهرنویسان، شرایط تحقق مسئولیت تضامنی، آثار انتقال سند، امکان استناد به ایرادات شخصی، نقش اصل استقلال امضاها و قلمرو حمایت از دارنده با حسن نیت ایجاد کرده است. افزون بر این، در عمل، رویه قضایی نیز در برخی موضوعات از جمله آثار عدم رعایت مواعید قانونی، مسئولیت ظهرنویسان در اسناد مختلف، حدود مسئولیت ضامن و آثار مقررات جدید چک، از انسجام کامل برخوردار نیست و اختلاف برداشت میان محاکم، پیش‌بینی‌پذیری تصمیمات قضایی را کاهش داده است (صفایی، ۱۳۹۹؛ شمس، ۱۴۰۱).

اهمیت بررسی این موضوع از آن جهت است که مسئولیت تضامنی صرفاً نهادی در حقوق تجارت نیست، بلکه یکی از مهم‌ترین ابزارهای تضمین امنیت حقوقی

لنگرودی، ۱۳۹۸).

اصل دیگری که ارتباط تنگاتنگی با مسئولیت تضامنی دارد، اصل عدم توجه ایرادات است. بر اساس این اصل، مسئولان سند نمی‌توانند در برابر دارنده با حسن نیت به ایراداتی که ناشی از روابط شخصی میان خود و سایر امضاکنندگان استناد کنند. به بیان دیگر، اختلافات ناشی از قرارداد پایه، بطلان معامله اصلی، عدم اجرای تعهدات قراردادی یا سایر ایرادات شخصی، اصولاً قابل استناد در برابر دارنده‌ای که سند را مطابق مقررات و با حسن نیت تحصیل کرده است، نیست. این قاعده، مکمل مسئولیت تضامنی محسوب می‌شود؛ زیرا اگر هر یک از مسئولان می‌توانستند به روابط خصوصی خود استناد کنند، امنیت و قابلیت گردش اسناد تجاری به شدت کاهش می‌یافت و فلسفه حمایت از دارنده از بین می‌رفت. البته این اصل مطلق نیست و در مواردی همچون سوءنیت دارنده، تحصیل سند از طریق جرم، جعل یا فقدان شرایط اساسی اعتبار سند، امکان استناد به برخی ایرادات وجود دارد (کاتوزیان، ۱۳۹۷؛ اسکینی، ۱۴۰۰).

از منظر حقوقی، مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری نوعی مسئولیت قراردادی ویژه محسوب می‌شود که اگرچه بر پایه اراده اشخاص در امضای سند شکل می‌گیرد، اما حدود و آثار آن مستقیماً توسط قانون تعیین می‌شود. به همین دلیل، برخلاف تضامن در حقوق مدنی که مطابق ماده ۴۰۳ قانون مدنی نیازمند تصریح قانونی یا قراردادی است، در حقوق تجارت اصل بر وجود تضامن میان مسئولان سند است و نیازی به درج شرط خاص در متن سند وجود ندارد. در واقع، قانون تجارت به محض تحقق شرایط قانونی، آثار تضامن را بر روابط میان صادرکننده، ظهرنویسان، ضامنان و دارنده بار می‌کند. این ویژگی نشان می‌دهد که مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری نهادی استثنایی است که به دلیل اقتضائات تجارت بر قواعد عمومی حقوق مدنی مقدم شناخته شده است (صفایی، ۱۳۹۹؛ شهیدی، ۱۳۹۶).

از منظر اقتصادی نیز مسئولیت تضامنی کارکردی فراتر از یک ضمانت اجرای حقوقی دارد. تحلیل اقتصادی حقوق نشان می‌دهد که هر اندازه احتمال وصول مطالبات افزایش یابد، هزینه مبادلات کاهش یافته و انگیزه اشخاص برای استفاده از ابزارهای اعتباری بیشتر خواهد شد. مسئولیت تضامنی دقیقاً همین کارکرد را ایفا می‌کند؛ زیرا دارنده سند به جای آنکه صرفاً به اعتبار مالی صادرکننده متکی باشد، از پشتوانه مالی همه امضاکنندگان بهره‌مند می‌شود. این وضعیت موجب توزیع ریسک میان مسئولان، افزایش قابلیت انتقال سند و کاهش هزینه‌های

اقتضای ماهیت روابط بازرگانی و ضرورت تأمین امنیت معاملات، نظامی ویژه را بر اسناد تجاری حاکم ساخته است که بر اساس آن، تمامی امضاکنندگان سند در برابر دارنده واجد شرایط، مسئولیت تضامنی دارند. این ویژگی موجب می‌شود که دارنده سند بدون نیاز به رعایت ترتیب مسئولیت اشخاص یا اثبات میزان تقصیر هر یک، بتواند برای وصول تمام مبلغ سند به هر یک از مسئولان مراجعه کند و انتخاب شخص مسئول نیز در اختیار وی باشد. چنین امتیازی، مهم‌ترین عامل تمایز اسناد تجاری از اسناد عادی به شمار می‌آید و موجب افزایش اعتبار و قابلیت گردش آنها در مبادلات اقتصادی می‌شود (اسکینی، ۱۴۰۰؛ کاویانی، ۱۳۹۸).

مبنای اصلی مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری را باید در فلسفه وجودی این اسناد جست‌وجو کرد. اسناد تجاری برای آن ایجاد نشده‌اند که صرفاً وسیله اثبات دین باشند، بلکه کارکرد اصلی آنها ایفای نقش پول اعتباری و تسهیل گردش سرمایه در اقتصاد است. تحقق این هدف مستلزم آن است که دارنده سند از وصول طلب خود اطمینان داشته باشد؛ زیرا در غیر این صورت، اشخاص تمایلی به پذیرش برات، سفته یا چک در معاملات نخواهند داشت و کارکرد اقتصادی این اسناد از میان خواهد رفت. به همین دلیل، قانون‌گذار با پیش‌بینی مسئولیت تضامنی، ریسک عدم پرداخت را میان تمامی امضاکنندگان سند توزیع کرده و در مقابل، موقعیت حقوقی دارنده را تقویت نموده است. این حمایت نه تنها به نفع دارنده، بلکه در نهایت به سود کل نظام اقتصادی است؛ زیرا افزایش اعتماد عمومی به اسناد تجاری، موجب کاهش هزینه مبادلات، افزایش سرعت گردش سرمایه و توسعه فعالیت‌های تجاری خواهد شد (صفایی، ۱۳۹۹).

یکی از مبنای نظری مهم مسئولیت تضامنی، اصل استقلال امضاها در اسناد تجاری است. مطابق این اصل، هر امضا بر روی سند تجاری منشأ تعهدی مستقل محسوب می‌شود و اعتبار یا بطلان تعهد یکی از امضاکنندگان، لزوماً بر تعهد سایر اشخاص اثر نمی‌گذارد. بنابراین، اگر امضای یکی از مسئولان به علت فقدان اهلیت، جعل یا هر سبب دیگری بی‌اعتبار شناخته شود، تعهد سایر امضاکنندگان همچنان معتبر باقی خواهد ماند. استقلال امضاها در حقیقت تضمین‌کننده استمرار اعتبار سند در گردش تجاری است و از اختلال در روابط اعتباری جلوگیری می‌کند. این اصل در اغلب نظام‌های حقوقی از جمله حقوق فرانسه، کنوانسیون ژنو ۱۹۳۰ و حقوق ایران مورد پذیرش قرار گرفته و یکی از ارکان حمایت از دارنده با حسن نیت محسوب می‌شود (ربیع اسکینی، ۱۴۰۰؛ جعفری

می‌کند، در حدود مقرر قانونی در برابر دارنده مسئول شناخته می‌شود و دارند می‌تواند برای وصول تمام مبلغ سند به هر یک از مسئولان مراجعه کند. این مسئولیت نه نتیجه توافق خصوصی اشخاص، بلکه اثر مستقیم حکم قانون است و به همین دلیل، از قواعد آمره حقوق تجارت محسوب می‌شود (اسکینی، ۱۴۰۰؛ کاویانی، ۱۳۹۸).

در میان اسناد تجاری، برات کامل‌ترین نظام حقوقی را در زمینه مسئولیت تضامنی دارد. قانون تجارت در مواد ۲۴۹ تا ۲۸۶، مقررات نسبتاً جامعی درباره تعهدات صادرکننده، برات‌گیر، ظهرنویسان و ضامنان مقرر کرده است. مهم‌ترین حکم قانونی در این زمینه ماده ۲۴۹ قانون تجارت است که مقرر می‌دارد صادرکننده، قبول‌کننده و ظهرنویسان در مقابل دارنده برات مسئولیت تضامنی دارند و دارنده می‌تواند به هر یک از آنان منفرداً یا به چند نفر یا تمام آنان مجتمعاً مراجعه کند، بدون آنکه ملزم به رعایت ترتیب امضاها باشد. این ماده، مبنای اصلی مسئولیت تضامنی در حقوق تجارت ایران محسوب می‌شود و بسیاری از قواعد مربوط به سفته و حتی بخشی از مقررات چک نیز با الهام از آن تفسیر می‌شوند (اسکینی، ۱۴۰۰).

بر اساس این مقرر، مسئولیت صادرکننده از لحظه صدور برات آغاز می‌شود. صادرکننده با تنظیم و امضای سند، تعهد می‌کند که وجه آن در سررسید پرداخت شود و در صورتی که برات‌گیر از پرداخت امتناع کند، خود در برابر دارنده مسئول خواهد بود. مسئولیت صادرکننده ناشی از تعهد مستقیم وی نسبت به دارنده است و به همین دلیل، حتی اگر روابط قراردادی میان صادرکننده و برات‌گیر باطل یا منحل شود، اصل مسئولیت وی در برابر دارنده با حسن نیت همچنان باقی خواهد ماند؛ مگر در موارد استثنایی که قانون پیش‌بینی کرده است (صفایی، ۱۳۹۹).

در کنار صادرکننده، ظهرنویسان نیز از ارکان اصلی نظام مسئولیت تضامنی به شمار می‌روند. ظهرنویسی در حقوق تجارت صرفاً وسیله انتقال مالکیت سند نیست، بلکه متضمن ایجاد تعهد جدیدی نسبت به پرداخت وجه سند نیز هست. هر شخصی که سند را ظهرنویسی می‌کند، ضمن انتقال حقوق ناشی از سند، پرداخت آن را نیز در برابر دارنده بعدی تضمین می‌کند. بنابراین، ظهرنویس نه تنها انتقال‌دهنده سند، بلکه یکی از مسئولان پرداخت محسوب می‌شود. همین ویژگی سبب شده است که ظهرنویسی از مهم‌ترین عوامل افزایش اعتبار اسناد تجاری باشد؛ زیرا هر انتقال، پشتوانه اعتباری جدیدی برای دارنده ایجاد می‌کند

ناشی از وصول مطالبات می‌شود. به همین علت، بسیاری از نویسندگان حقوق تجارت، مسئولیت تضامنی را یکی از مهم‌ترین عوامل موفقیت اسناد تجاری در اقتصاد مدرن دانسته‌اند (کاویانی، ۱۳۹۸؛ اسکینی، ۱۴۰۰).

از سوی دیگر، مسئولیت تضامنی واجد جنبه حمایتی نیز هست. قانون‌گذار با اعطای حق رجوع مستقیم به هر یک از مسئولان، از اطاله دادرسی و تحمیل هزینه‌های اضافی بر دارنده جلوگیری کرده است. دارنده مکلف نیست ابتدا به صادرکننده مراجعه کند و در صورت عدم وصول، علیه ظهرنویسان اقامه دعوا نماید؛ بلکه می‌تواند هر یک از مسئولان را که از نظر مالی توانمندتر می‌داند، طرف دعوا قرار دهد. در مقابل، شخصی که تمام مبلغ سند را پرداخت می‌کند، مطابق قواعد حاکم بر مسئولیت تضامنی، حق دارد به سایر مسئولان مراجعه کرده و سهم آنان را مطالبه کند. بنابراین، قانون‌گذار ضمن حمایت از دارنده، تعادل مناسبی میان حقوق مسئولان نیز برقرار کرده است (شمس، ۱۴۰۱).

در مجموع، مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری صرفاً یک تأسیس حقوقی برای تضمین پرداخت دین نیست، بلکه نهادی بنیادین در نظام حقوق تجارت است که بر پایه اصولی همچون استقلال امضاها، عدم توجه ایرادات، حمایت از دارنده با حسن نیت و حفظ امنیت و سرعت مبادلات اقتصادی استوار شده است. همین مبانی سبب شده است که اغلب نظام‌های حقوقی، علی‌رغم تفاوت در جزئیات مقررات، اصل مسئولیت تضامنی را به عنوان یکی از ارکان اساسی اسناد تجاری به رسمیت بشناسند. با این حال، نحوه تحقق این مسئولیت، حدود تعهد هر یک از امضاکنندگان و شرایط اعمال حق رجوع در نظام حقوقی ایران، نیازمند بررسی دقیق مقررات قانونی است؛ موضوعی که در بخش بعد با تحلیل مواد قانون تجارت، قانون صدور چک و سایر مقررات مرتبط مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲. مبانی قانونی مسئولیت صادرکننده و ظهرنویسان در حقوق ایران
مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان در حقوق ایران، برخلاف قواعد عمومی تعهدات که اصل را بر مسئولیت مستقل هر متعهد قرار داده‌اند، بر مبنای مقررات خاص قانون تجارت و در مواردی قانون صدور چک استوار است. قانون‌گذار با اقتباس از نظام حقوقی فرانسه و مقررات کنوانسیون ژنو ۱۹۳۰، نظامی ویژه برای اسناد تجاری پیش‌بینی کرده است که هدف اصلی آن حمایت از دارنده سند، تضمین سرعت گردش اعتبارات و افزایش امنیت معاملات تجاری است. در این نظام، هر شخصی که با امضای خود در ایجاد یا انتقال سند مشارکت

ویژه‌ای است. ضمانت در اسناد تجاری با ضمان مدنی تفاوت‌های اساسی دارد؛ زیرا ضامن تجاری در همان حدودی مسئول است که مضمون‌عنه مسئولیت دارد و تعهد وی نیز جنبه تضامنی پیدا می‌کند. از این‌رو، دارنده می‌تواند مستقیماً به ضامن مراجعه کند، بدون آنکه ابتدا ملزم به مراجعه به مضمون‌عنه باشد. این ویژگی نیز از آثار اصل حمایت از دارنده و تسهیل وصول مطالبات در حقوق تجارت است و در رویه قضایی نیز مورد پذیرش قرار گرفته است (کاتوزیان، ۱۳۹۷؛ شمس، ۱۴۰۱).

از بررسی مقررات قانون تجارت و قانون صدور چک می‌توان نتیجه گرفت که قانون‌گذار ایرانی با ایجاد شبکه‌ای از مسئولیت‌های متقابل میان صادرکننده، ظهرنویسان و ضامنان، درصدد تضمین اعتبار اسناد تجاری بوده است. با وجود این، اجرای عملی این مقررات همواره با پرسش‌هایی همراه بوده است؛ از جمله حدود مسئولیت هر یک از امضاکنندگان، آثار عدم رعایت تشریفات و اخراجات، تأثیر اصلاحات قانون صدور چک بر مسئولیت ظهرنویسان و نحوه اعمال اصل تضامن در آرای دادگاه‌ها. پاسخ به این پرسش‌ها را نمی‌توان صرفاً از متن قوانین استخراج کرد، بلکه مستلزم بررسی رویه قضایی و آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور است؛ موضوعی که در بخش بعد به تفصیل مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

۳. تحلیل رویه قضایی ایران در خصوص مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان

هرچند مبانی قانونی مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری در قانون تجارت و قانون صدور چک به نسبت روشن است، اما تجربه عملی نشان می‌دهد که تفسیر و اجرای این مقررات در محاکم همواره یکسان نبوده است. بخشی از اختلافات ناشی از قدمت قانون تجارت، بخشی ناشی از اصلاحات پراکنده قانون صدور چک و بخشی دیگر نتیجه فقدان مقررات صریح درباره برخی مسائل نوظهور است. از این‌رو، رویه قضایی، به‌ویژه آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور و نظریات مشورتی اداره حقوقی قوه قضائیه، نقش مهمی در تبیین حدود مسئولیت صادرکننده و ظهرنویسان و رفع ابهام‌های موجود ایفا کرده‌اند. در عمل نیز بسیاری از دادگاه‌ها در تفسیر مقررات اسناد تجاری بیش از متن قانون، به آرای وحدت رویه و دیدگاه‌های تثبیت‌شده دیوان عالی کشور استناد می‌کنند (اسکینی، ۱۴۰۰؛ شمس، ۱۴۰۱).

یکی از مهم‌ترین موضوعات مورد اختلاف در رویه قضایی، حق انتخاب مسئول

(ربیعا اسکینی، ۱۴۰۰؛ کاویانی، ۱۳۹۸).

البته تحقق مسئولیت ظهرنویسان در برات و سفته منوط به رعایت برخی تشریفات قانونی از سوی دارنده است. مطابق مقررات قانون تجارت، در صورت عدم پرداخت سند، دارنده باید در مهلت‌های مقرر نسبت به واخواست اقدام کند؛ زیرا در غیر این صورت، حق رجوع وی به ظهرنویسان و برخی دیگر از مسئولان ممکن است ساقط شود. فلسفه این الزام آن است که ظهرنویسان در کوتاه‌ترین زمان از عدم پرداخت سند آگاه شوند و بتوانند برای حفظ حقوق خود علیه مسئولان قبلی اقدام کنند. بنابراین، واخواست صرفاً یک تشریفات شکلی نیست، بلکه وسیله‌ای برای حفظ تعادل میان حمایت از دارنده و رعایت حقوق سایر مسئولان سند به شمار می‌آید (شهیدی، ۱۳۹۶).

سفته نیز از حیث مسئولیت تضامنی تابع مقررات برات است. قانون تجارت در مواد مربوط به سفته، بخش عمده‌ای از مقررات برات را نسبت به این سند قابل اعمال دانسته است؛ از این‌رو، صادرکننده و ظهرنویسان سفته نیز در برابر دارنده مسئولیت تضامنی دارند و دارنده، در صورت رعایت تشریفات قانونی، می‌تواند به هر یک از آنان مراجعه کند. اگرچه سفته فاقد نهاد قبول است و برخلاف برات شخص ثالثی برای پرداخت معرفی نمی‌شود، اما این تفاوت تأثیری در اصل مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان ندارد و قواعد مربوط به رجوع و مسئولیت آنان همچنان برقرار است (اسکینی، ۱۴۰۰).

در خصوص چک، وضعیت حقوقی تا حدودی متفاوت است. اگرچه قانون صدور چک مقررات ویژه‌ای درباره صدور، انتقال و اجرای چک پیش‌بینی کرده است، اما در موارد سکوت این قانون، بسیاری از مقررات قانون تجارت درباره چک نیز اعمال می‌شود. اصلاحات قانون صدور چک، به‌ویژه اصلاحات سال‌های ۱۳۹۷ و ۱۴۰۰، بیش از آنکه ماهیت مسئولیت تضامنی را تغییر دهند، شیوه تضمین پرداخت و اجرای تعهدات ناشی از چک را متحول کرده‌اند. ایجاد سامانه صیاد، اعتبارسنجی صادرکنندگان، محدودیت در صدور دسته‌چک و پیش‌بینی ضمانت اجراهای اداری و بانکی، همگی در راستای کاهش ریسک عدم پرداخت چک بوده‌اند. با این حال، اصل مسئولیت صادرکننده و امکان مراجعه دارنده به مسئولان قانونی همچنان پابرجاست و مقررات جدید، جایگزین مسئولیت تضامنی نشده‌اند بلکه ابزارهای مکملی برای افزایش کارآمدی آن محسوب می‌شوند (حسینی‌نژاد، ۱۳۹۸؛ اسکینی، ۱۴۰۰).

در کنار صادرکننده و ظهرنویس، ضامن نیز در نظام حقوق تجارت دارای جایگاه

البته هرگاه احراز شود که دارنده با سوءنیت سند را تحصیل کرده یا از ایرادات موجود آگاه بوده است، دادگاه‌ها امکان استناد به این ایرادات را پذیرفته‌اند. این رویکرد نشان می‌دهد که حمایت از دارنده در حقوق ایران مطلق نیست، بلکه بر مبنای اصل حسن نیت استوار شده است؛ اصلی که در حقوق تطبیقی نیز جایگاه مهمی دارد (صفایی، ۱۳۹۹؛ شمس، ۱۴۰۱).

تحولات ناشی از اصلاح قانون صدور چک نیز بر رویه قضایی اثر قابل توجهی گذاشته است. پس از راه‌اندازی سامانه صیاد و ایجاد محدودیت‌های جدید برای صدور و انتقال چک، برخی اختلاف‌ها درباره آثار حقوقی ثبت یا عدم ثبت انتقال چک در سامانه ایجاد شد. در سال‌های اخیر، محاکم با استناد به مقررات جدید، اعتبار برخی انتقال‌ها را منوط به رعایت تشریفات قانونی دانسته‌اند؛ هرچند این امر به معنای نفی اصل مسئولیت تضامنی نیست، بلکه ناظر بر نحوه احراز انتقال قانونی و شناسایی دارنده واجد شرایط است. بنابراین، فناوری‌های نوین و اصلاحات تقنینی، شیوه اجرای مسئولیت را تحت تأثیر قرار داده‌اند، اما فلسفه حمایت از دارنده و اصل تضامن همچنان پابرجاست (حسینی‌نژاد، ۱۳۹۸).

بررسی آرای محاکم همچنین نشان می‌دهد که هنوز در برخی موضوعات، وحدت رویه کامل وجود ندارد. برای نمونه، در خصوص آثار برخی ایرادات شکلی، حدود مسئولیت انتقال‌گیرندگان بعدی یا نحوه اعمال مقررات جدید چک نسبت به اسناد قدیمی، آرای متفاوتی مشاهده می‌شود. این اختلاف‌ها اگرچه در مواردی از طریق آرای وحدت رویه یا تفسیرهای دیوان عالی کشور کاهش یافته‌اند، اما همچنان یکی از عوامل کاهش پیش‌بینی‌پذیری در دعاوی اسناد تجاری محسوب می‌شوند. از منظر امنیت حقوقی، استمرار چنین اختلاف‌هایی می‌تواند اعتماد فعالان اقتصادی به کارآمدی نظام حقوقی را کاهش دهد و هزینه‌های دادرسی را افزایش دهد (اسکینی، ۱۴۰۰؛ شمس، ۱۴۰۱).

در مجموع، تحلیل رویه قضایی نشان می‌دهد که دادگاه‌های ایران در اصول کلی، از جمله شناسایی مسئولیت تضامنی، حمایت از دارنده با حسن نیت، پذیرش استقلال تعهدات ناشی از امضا و امکان رجوع مستقیم به هر یک از مسئولان، رویکردی منطبق با فلسفه حقوق تجارت اتخاذ کرده‌اند. با این حال، اختلاف در تفسیر برخی مقررات، تأثیر اصلاحات قانون صدور چک، نبود قانون تجارت به‌روز و فقدان مقررات صریح درباره برخی مسائل نوپدید، همچنان زمینه‌ساز صدور آرای متفاوت است. این وضعیت، ضرورت بهره‌گیری از تجربه سایر نظام‌های حقوقی و ارزیابی تطبیقی مقررات ایران را بیش از پیش آشکار می‌سازد؛ موضوعی

توسط دارنده سند است. مطابق ماده ۲۴۹ قانون تجارت، دارنده می‌تواند برای وصول تمام مبلغ سند به صادرکننده، ظهرنویس یا سایر مسئولان منفرداً یا مجتمعاً مراجعه کند و الزامی به رعایت ترتیب مسئولیت آنان ندارد. رویه غالب محاکم نیز این حکم را به‌عنوان یکی از آثار قطعی مسئولیت تضامنی پذیرفته است. بر همین اساس، دادگاه‌ها معمولاً ایراد خواندگان مبنی بر ضرورت مراجعه ابتدایی به صادرکننده یا مسئول قبلی را وارد نمی‌دانند؛ زیرا چنین تفسیری با فلسفه مسئولیت تضامنی و هدف حمایت از دارنده با حسن نیت ناسازگار است (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

از دیگر مباحث مهم، اثر عدم رعایت تشریفات و اخواست یا گواهی عدم پرداخت بر مسئولیت ظهرنویسان است. در برات و سفته، قانون تجارت برای حفظ حق رجوع به ظهرنویسان، انجام و اخواست در مواعد مقرر را ضروری دانسته است. رویه قضایی نیز غالباً بر این نظر است که عدم رعایت این تشریفات، موجب سقوط حق رجوع دارنده به ظهرنویسان خواهد شد، هرچند مسئولیت صادرکننده یا قبول‌کننده در مواردی همچنان باقی می‌ماند. در مقابل، درباره چک، با توجه به مقررات خاص قانون صدور چک، صدور گواهی عدم پرداخت از سوی بانک جایگزین تشریفات و اخواست شده و مبنای اعمال حقوق دارنده قرار گرفته است. این تفاوت، یکی از مهم‌ترین وجوه افتراق میان چک و سایر اسناد تجاری در رویه قضایی محسوب می‌شود (شهیدی، ۱۳۹۶؛ حسینی‌نژاد، ۱۳۹۸).

مسئله دیگری که در آرای دادگاه‌ها مورد توجه قرار گرفته، حدود مسئولیت ظهرنویس انتقالی و ضامن است. در برخی دعاوی، خواندگان ادعا می‌کنند که ظهرنویسی صرفاً برای انتقال سند انجام شده و متضمن ضمانت پرداخت نبوده است. با این حال، رویه غالب قضایی با استناد به مقررات قانون تجارت، اصل را بر آن می‌داند که هر ظهرنویسی، علاوه بر انتقال حقوق ناشی از سند، متضمن تعهد به پرداخت نیز هست؛ مگر آنکه خلاف آن به‌صراحت در متن سند قید شده باشد یا قانون استثنایی را پیش‌بینی کرده باشد. این تفسیر، با فلسفه تقویت اعتبار اسناد تجاری و حمایت از دارنده با حسن نیت هماهنگ است و در آثار دکترین نیز مورد تأیید قرار گرفته است (کاتوزیان، ۱۳۹۷؛ اسکینی، ۱۴۰۰).

در خصوص اصل عدم توجه ایرادات نیز رویه قضایی عمدتاً از دارنده با حسن نیت حمایت کرده است. به همین دلیل، محاکم غالباً دفاعیات ناشی از روابط خصوصی میان صادرکننده و ظهرنویس یا میان صادرکننده و دارنده اولیه را در برابر دارنده‌ای که سند را با حسن نیت تحصیل کرده است، قابل استماع نمی‌دانند.

میان مسئولان سند را نیز تنظیم می‌کند (شهیدی، ۱۳۹۶؛ کاتوزیان، ۱۳۹۷). از دیگر آثار مهم مسئولیت تضامنی، تقویت حمایت از دارنده با حسن نیت است. در حقوق تجارت، دارنده‌ای که سند را مطابق مقررات قانونی و بدون اطلاع از ایرادات احتمالی تحصیل کرده باشد، از حمایت ویژه قانون برخوردار است و می‌تواند بدون توجه به اختلافات خصوصی میان امضاکنندگان، مطالبه وجه سند را از هر یک از آنان درخواست کند. این حمایت موجب افزایش اعتماد عمومی به اسناد تجاری و تسهیل انتقال آنها در معاملات می‌شود؛ زیرا اشخاص با اطمینان از قابلیت وصول سند، آن را به‌عنوان وسیله پرداخت یا اعتبار می‌پذیرند. در حقیقت، اگر چنین حمایتی وجود نداشت، اسناد تجاری بخش مهمی از کارکرد اقتصادی خود را از دست می‌دادند و جایگاه آنها در روابط تجاری تضعیف می‌شد (اسکینی، ۱۴۰۰).

مسئولیت تضامنی همچنین در توزیع ریسک میان امضاکنندگان سند نقش مهمی دارد. در نظام حقوق مدنی، طلبکار معمولاً تنها به یک بدهکار مراجعه می‌کند و در صورت ناتوانی وی، امکان وصول طلب با دشواری مواجه می‌شود. اما در اسناد تجاری، ریسک عدم پرداخت میان تمامی مسئولان توزیع شده است و همین امر احتمال وصول طلب را به میزان قابل توجهی افزایش می‌دهد. از منظر اقتصادی نیز این ویژگی موجب کاهش هزینه‌های مبادلات، افزایش اعتبار تجاری اشخاص و تسهیل گردش سرمایه در بازار می‌شود؛ به همین دلیل، بسیاری از اقتصاددانان حقوق، مسئولیت تضامنی را یکی از عوامل مؤثر در کاهش هزینه‌های معاملاتی و افزایش امنیت اقتصادی می‌دانند (کاویانی، ۱۳۹۸).

از منظر آیین دادرسی نیز مسئولیت تضامنی آثار مهمی به همراه دارد. دارنده سند می‌تواند علیه همه مسئولان یا هر یک از آنان در یک دعوا یا دعاوی جداگانه اقدام دعوا کند و صدور حکم علیه یکی از مسئولان، مانع طرح دعوا علیه سایر اشخاص نخواهد بود؛ مگر آنکه طلب وی به طور کامل وصول شده باشد. این ویژگی، از اطاله دادرسی جلوگیری کرده و موجب تسریع در اجرای حقوق دارنده می‌شود. همچنین، در صورتی که یکی از مسئولان محکوم‌علیه شود و حکم را اجرا کند، وی مطابق قواعد رجوع، حق خواهد داشت برای استرداد مبالغ پرداختی به سایر مسئولان مراجعه کند. این سازوکار، ضمن حفظ حقوق دارنده، تعادل لازم را میان مسئولان نیز برقرار می‌سازد (شمس، ۱۴۰۱).

یکی دیگر از آثار مهم مسئولیت تضامنی، تقویت اعتبار اسناد تجاری در روابط اقتصادی است. هرچه تعداد مسئولان یک سند بیشتر باشد، میزان اطمینان

که در بخش بعد با مقایسه حقوق ایران و حقوق فرانسه و بررسی اسناد بین‌المللی مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

۴. آثار حقوقی مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری

مسئولیت تضامنی در اسناد تجاری صرفاً یک شیوه برای تضمین پرداخت وجه سند نیست، بلکه مجموعه‌ای از آثار حقوقی را ایجاد می‌کند که در نهایت به افزایش اعتبار اسناد تجاری، حمایت از دارنده با حسن نیت و تسهیل گردش اعتبارات در نظام اقتصادی منجر می‌شود. قانون‌گذار با پیش‌بینی این نهاد، تلاش کرده است تا میان منافع دارنده سند و مسئولان آن تعادل برقرار کند و در عین حال، از طریق تضمین وصول مطالبات، امنیت معاملات تجاری را ارتقا بخشد. به همین دلیل، آثار مسئولیت تضامنی را باید فراتر از یک ضمانت اجرای قراردادی دانست؛ زیرا این نهاد بر روابط میان تمامی امضاکنندگان سند و نیز بر اعتماد عمومی به نظام مبادلات تجاری تأثیر مستقیم دارد (اسکینی، ۱۴۰۰).

نخستین و مهم‌ترین اثر مسئولیت تضامنی، حق انتخاب مسئول توسط دارنده سند است. مطابق ماده ۲۴۹ قانون تجارت، دارنده می‌تواند برای وصول تمام مبلغ سند به صادرکننده، ظهرنویس، ضامن یا سایر مسئولان مراجعه کند، بدون آنکه ملزم به رعایت ترتیب امضاها یا اثبات میزان مسئولیت هر یک باشد. این اختیار، مهم‌ترین امتیاز دارنده اسناد تجاری نسبت به طلبکاران عادی محسوب می‌شود و موجب می‌شود که وی بتواند با توجه به وضعیت مالی هر یک از مسئولان، مناسب‌ترین شخص را برای مطالبه وجه انتخاب کند. فلسفه این حکم نیز آن است که دارنده نباید آثار ناشی از روابط داخلی میان امضاکنندگان را تحمل کند؛ زیرا وی با اعتماد به اعتبار سند، آن را در جریان معاملات پذیرفته است (صفایی، ۱۳۹۹؛ کاویانی، ۱۳۹۸).

اثر مهم دیگر، ایجاد حق رجوع میان مسئولان سند است. اگر یکی از مسئولان، اعم از صادرکننده، ظهرنویس یا ضامن، تمام مبلغ سند را به دارنده پرداخت کند، تعهد سایر مسئولان در برابر دارنده ساقط می‌شود، اما شخص پرداخت‌کننده حق خواهد داشت برای مطالبه آنچه پرداخته است به مسئولان پیش از خود مراجعه کند. این حق رجوع، یکی از ویژگی‌های بارز مسئولیت تضامنی است و موجب می‌شود که بار مالی پرداخت در نهایت بر عهده شخصی قرار گیرد که مطابق روابط داخلی، مسئول اصلی پرداخت محسوب می‌شود. بنابراین، مسئولیت تضامنی تنها در رابطه میان دارنده و مسئولان جریان ندارد، بلکه روابط متقابل

می‌کنند. در واقع، بسیاری از اختلافات موجود در رویه قضایی نیز ناشی از برداشت‌های متفاوت نسبت به همین اصول است. مهم‌ترین این اصول عبارت‌اند از اصل استقلال امضاها، اصل عدم توجه ایرادات، اصل تجریدی بودن تعهدات ناشی از اسناد تجاری و اصل حمایت از دارنده با حسن نیت که در کنار یکدیگر، نظام ویژه مسئولیت تضامنی را در حقوق تجارت شکل داده‌اند (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

نخستین اصل، اصل استقلال امضاها است. مطابق این اصل، هر امضای درج‌شده بر سند تجاری منشأ تعهدی مستقل و جداگانه محسوب می‌شود و اعتبار تعهد هر امضاکننده به اعتبار امضای سایر اشخاص وابسته نیست. به بیان دیگر، اگر تعهد یکی از امضاکنندگان به دلیل فقدان اهلیت، جعل، اکراه یا هر علت دیگری باطل یا غیرنافذ باشد، این امر تأثیری بر اعتبار تعهد سایر امضاکنندگان نخواهد داشت. هدف از پذیرش این اصل، جلوگیری از بی‌اعتبار شدن کل سند به سبب ایراد وارد بر یکی از امضاها و حفظ قابلیت گردش اسناد تجاری در معاملات است. این اصل در حقوق ایران، هرچند به صراحت در قانون تجارت بیان نشده، اما از مجموع مقررات مربوط به اسناد تجاری و رویه قضایی قابل استنباط است و در حقوق فرانسه و کنوانسیون ژنو نیز جایگاه تثبیت‌شده‌ای دارد (ریبکا اسکینی، ۱۴۰۰؛ Ripert & Roblot, ۲۰۱۹). اصل دوم، اصل عدم توجه ایرادات است که از مهم‌ترین ابزارهای حمایت از دارنده با حسن نیت محسوب می‌شود. بر اساس این اصل، مسئولان سند نمی‌توانند در برابر دارنده‌ای که سند را مطابق مقررات قانونی و بدون سوءنیت تحصیل کرده است، به ایراداتی استناد کنند که ناشی از روابط خصوصی میان آنان و سایر امضاکنندگان است. برای مثال، اختلافات ناشی از قرارداد پایه، عدم اجرای تعهدات قراردادی، فسخ یا بطلان قرارداد اولیه، اصولاً در برابر دارنده با حسن نیت قابل استناد نیست. فلسفه این اصل آن است که دارنده نباید آثار اختلافات خصوصی اشخاصی را تحمل کند که پیش از وی در تنظیم یا انتقال سند دخالت داشته‌اند؛ زیرا چنین وضعیتی اعتماد عمومی به اسناد تجاری را از بین می‌برد و گردش اعتبارات را مختل می‌سازد (کاتوزیان، ۱۳۹۷؛ اسکینی، ۱۴۰۰).

البته اصل عدم توجه ایرادات مطلق نیست و در موارد استثنایی، امکان استناد به برخی ایرادات وجود دارد. مهم‌ترین این موارد، سوءنیت دارنده است. هرگاه ثابت شود که دارنده در زمان تحصیل سند از ایرادات موجود آگاه بوده یا سند را با قصد اضرار به یکی از مسئولان دریافت کرده است، حمایت ویژه قانون از وی

اشخاص به قابلیت وصول آن افزایش می‌یابد. در واقع، هر ظهروپرسی علاوه بر انتقال سند، نوعی تضمین جدید برای پرداخت آن ایجاد می‌کند و همین امر ارزش اعتباری سند را افزایش می‌دهد. به همین دلیل، اسنادی که دارای چندین ظهروپرس معتبر هستند، معمولاً از اعتبار بیشتری در بازار برخوردارند و با سهولت بیشتری مورد معامله قرار می‌گیرند. این ویژگی، یکی از مهم‌ترین دلایل پیش‌بینی مسئولیت تضامنی در اغلب نظام‌های حقوقی جهان است (Ripert & Roblot, ۲۰۱۹).

با وجود آثار مثبت یادشده، مسئولیت تضامنی ممکن است در برخی موارد موجب افزایش مسئولیت اشخاصی شود که صرفاً با هدف انتقال سند آن را ظهروپرسی کرده‌اند. از این رو، برخی نویسندگان حقوق تجارت بر این باورند که قانون‌گذار باید میان ظهروپرسی انتقالی و ظهروپرسی ضمانتی تمایز روشن‌تری قائل شود و حدود مسئولیت هر یک را با صراحت بیشتری تعیین کند. این پیشنهاد، به‌ویژه در پرتو تحولات تجارت الکترونیکی و گسترش شیوه‌های جدید انتقال اسناد، اهمیت بیشتری یافته است؛ زیرا ابهام در قلمرو مسئولیت می‌تواند به افزایش اختلافات قضایی و کاهش امنیت حقوقی بینجامد (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

در مجموع، مسئولیت تضامنی آثار حقوقی گسترده‌ای بر روابط میان دارنده و امضاکنندگان اسناد تجاری بر جای می‌گذارد. حق انتخاب مسئول، امکان رجوع میان متعهدان، حمایت از دارنده با حسن نیت، توزیع ریسک، افزایش اعتبار اسناد تجاری و تسریع در وصول مطالبات، مهم‌ترین آثار این نهاد محسوب می‌شوند. این آثار نشان می‌دهد که مسئولیت تضامنی صرفاً یک ابزار برای تضمین پرداخت نیست، بلکه یکی از ارکان اساسی نظام حقوق تجارت است که نقش تعیین‌کننده‌ای در تأمین امنیت حقوقی و توسعه مبادلات اقتصادی دارد. از این رو، بررسی قلمرو این مسئولیت در پرتو اصول حاکم بر اسناد تجاری، برای تبیین دقیق حدود تعهدات صادرکننده و ظهروپرسان ضروری به نظر می‌رسد.

۵. قلمرو مسئولیت صادرکننده و ظهروپرسان در پرتو اصول حاکم بر اسناد تجاری
تعیین قلمرو مسئولیت صادرکننده و ظهروپرسان، صرفاً با مراجعه به مواد قانون تجارت امکان‌پذیر نیست، بلکه مستلزم تحلیل اصول بنیادینی است که بر حقوق اسناد تجاری حکومت می‌کنند. این اصول، چارچوب تفسیر مقررات قانونی را مشخص ساخته و حدود مسئولیت هر یک از امضاکنندگان سند را روشن

خارجی با دارنده، نباید با روابط داخلی میان مسئولان سند خلط شود (کاتوزیان، ۱۳۹۷؛ صفایی، ۱۳۹۹).

از منظر رویه قضایی نیز تفسیر صحیح این اصول نقش تعیین کننده‌ای در ایجاد امنیت حقوقی دارد. هرگاه دادگاه‌ها در اعمال اصولی مانند استقلال امضاها یا عدم توجه ایرادات، رویه‌ای منسجم اتخاذ کنند، قابلیت پیش‌بینی تصمیمات قضایی افزایش یافته و اعتماد فعالان اقتصادی به اسناد تجاری تقویت خواهد شد. برعکس، تفسیرهای متفاوت از این اصول، نه تنها موجب افزایش اختلافات قضایی می‌شود، بلکه فلسفه وجودی مسئولیت تضامنی را نیز با چالش مواجه می‌سازد. به همین دلیل، بسیاری از نویسندگان حقوق تجارت بر ضرورت تبیین دقیق این اصول در اصلاحات آتی قانون تجارت تأکید کرده‌اند (اسکینی، ۱۴۰۰). در مجموع، قلمرو مسئولیت صادرکننده و ظهرنویسان را باید در پرتو اصول بنیادین حقوق اسناد تجاری تفسیر کرد. استقلال امضاها، عدم توجه ایرادات، تجریدی بودن تعهدات و حمایت از دارنده با حسن نیت، چهار ستون اصلی این نظام حقوقی را تشکیل می‌دهند و حدود مسئولیت اشخاص را مشخص می‌کنند. هرچه تفسیر و اجرای این اصول منسجم‌تر باشد، امنیت حقوقی، اعتبار اسناد تجاری و کارآمدی نظام مبادلات اقتصادی نیز تقویت خواهد شد. این موضوع زمینه مناسبی برای بررسی دقیق‌تر عملکرد محاکم و ارزیابی میزان پایداری رویه قضایی ایران به این اصول فراهم می‌کند که در بخش تحلیل رویه قضایی مورد توجه قرار گرفته است.

۶. مطالعه تطبیقی مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان در حقوق ایران و نظام‌های حقوقی منتخب

مطالعه تطبیقی یکی از روش‌های مؤثر در ارزیابی کارآمدی نهادهای حقوقی و شناسایی نقاط قوت و ضعف قوانین داخلی است. در حوزه اسناد تجاری نیز بررسی تجربه سایر نظام‌های حقوقی، به‌ویژه نظام‌هایی که الهام‌بخش قانون تجارت ایران بوده‌اند، می‌تواند در تفسیر مقررات موجود و ارائه راهکارهای اصلاحی نقش مهمی ایفا کند. قانون تجارت ایران مصوب ۱۳۱۱ تا حد زیادی از حقوق تجارت فرانسه و مقررات متحدالشکل ژنو اقتباس شده است؛ از این رو، بسیاری از اصول حاکم بر مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان در حقوق ایران، ریشه در این نظام‌ها دارد. با این حال، تحولات اقتصادی، توسعه تجارت بین‌المللی، گسترش اسناد الکترونیکی و اصلاح قوانین تجاری در کشورهای

منتفی خواهد شد. همچنین در مواردی مانند جعل، فقدان شرایط اساسی اعتبار سند یا تحصیل سند از طریق جرم، امکان استناد به ایرادات در برابر دارنده نیز وجود دارد. بنابراین، حمایت قانون از دارنده مبتنی بر حسن نیت است و اشخاصی که با سوءنیت وارد روابط تجاری می‌شوند، از مزایای نظام مسئولیت تضامنی بهره‌مند نخواهند شد (صفایی، ۱۳۹۹).

اصل مهم دیگر، اصل تجریدی بودن تعهدات ناشی از اسناد تجاری است. مقصود از این اصل آن است که تعهد ناشی از امضای سند تجاری، تا حد زیادی از رابطه حقوقی پایه‌ای که موجب صدور سند شده است، استقلال دارد. برای نمونه، ممکن است چکی در اجرای یک قرارداد خریدوفروش صادر شده باشد، اما پس از انتقال آن به دارنده با حسن نیت، اختلافات مربوط به قرارداد خریدوفروش، اصولاً مانع مطالبه وجه چک نخواهد بود. این ویژگی سبب می‌شود که اسناد تجاری بتوانند به‌عنوان ابزار مستقل پرداخت و اعتبار در جریان معاملات مورد استفاده قرار گیرند و ارزش اقتصادی خود را حفظ کنند. در غیر این صورت، هر انتقال سند با خطر طرح ایرادات قراردادی مواجه می‌شد و قابلیت گردش اسناد تجاری به شدت کاهش می‌یافت (اسکینی، ۱۴۰۰؛ شهیدی، ۱۳۹۶).

در کنار این اصول، اصل حمایت از دارنده با حسن نیت نیز جایگاه ویژه‌ای در تعیین قلمرو مسئولیت تضامنی دارد. این اصل اقتضا می‌کند که در صورت تعارض میان منافع دارنده‌ای که سند را با اعتماد به ظاهر آن تحصیل کرده است و منافع یکی از مسئولان سند، اصل بر حمایت از دارنده باشد؛ زیرا اعتماد وی به اعتبار سند، مبنای گردش اسناد تجاری در نظام اقتصادی است. به همین دلیل، قانون تجارت و رویه قضایی، در اغلب موارد، دارنده با حسن نیت را شایسته حمایت بیشتری دانسته و مسئولیت امضاکنندگان را در برابر وی با تفسیر مضیق محدود نکرده‌اند (شمس، ۱۴۰۱).

با وجود این، قلمرو مسئولیت صادرکننده و ظهرنویسان در همه موارد یکسان نیست. صادرکننده، به‌عنوان ایجادکننده سند، دارای تعهد اصلی نسبت به پرداخت وجه آن است؛ در حالی که مسئولیت ظهرنویس عمدتاً ناشی از انتقال سند و تضمین پرداخت آن است. از این رو، اگرچه هر دو در برابر دارنده مسئولیت تضامنی دارند، اما روابط داخلی آنان و حق رجوع میان ایشان تابع قواعد متفاوتی است. همچنین ضامن نیز اگرچه در برابر دارنده مسئولیتی هم‌عرض مضمون‌عنه دارد، اما پس از پرداخت، از حق رجوع به شخصی که از او ضمانت کرده است، برخوردار خواهد بود. این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که مسئولیت تضامنی در روابط

قابل توجهی از مقررات قانون تجارت با الهام از مفاد آن تدوین شده است (Uniform Law for Bills of Exchange and Promissory Notes, ۱۹۳۰, Geneva Convention).

در دهه‌های اخیر، آنسیترال (UNCITRAL) نیز با تدوین اسناد و قوانین نمونه در حوزه تجارت بین‌الملل، تلاش کرده است تا مقررات سنتی اسناد تجاری را با تحولات فناوری و تجارت الکترونیکی هماهنگ سازد. هرچند تمرکز اصلی آنسیترال بر تجارت الکترونیکی، اسناد قابل انتقال الکترونیکی و معاملات دیجیتال است، اما اصولی مانند حمایت از اعتماد مشروع، امنیت گردش اسناد و قابلیت اجرای تعهدات، همچنان مبنای مسئولیت اشخاص در اسناد تجاری باقی مانده است. این تحولات نشان می‌دهد که گرایش نظام‌های حقوقی معاصر، حفظ فلسفه سنتی مسئولیت تضامنی همراه با انطباق آن با ابزارهای نوین پرداخت و اسناد الکترونیکی است (UNCITRAL, ۲۰۱۷).

مقایسه حقوق ایران با نظام‌های یادشده نشان می‌دهد که از نظر مبانی نظری، تفاوت بنیادینی میان آنها وجود ندارد. در همه این نظام‌ها، مسئولیت تضامنی ابزاری برای حمایت از دارنده با حسن نیت، افزایش اعتبار اسناد تجاری و تسهیل گردش سرمایه تلقی می‌شود. تفاوت اصلی در شیوه اجرای مقررات، به‌روزرسانی قوانین و انسجام رویه قضایی است. بسیاری از کشورها طی دهه‌های اخیر قوانین تجارت خود را متناسب با تحولات اقتصادی اصلاح کرده‌اند، در حالی که قانون تجارت ایران، به‌رغم اصلاح قانون صدور چک، همچنان در بخش اسناد تجاری عمده‌تأ مبتنی بر مقررات مصوب سال ۱۳۱۱ است. این موضوع موجب شده است که در مواجهه با مسائل جدید، از جمله اسناد تجاری الکترونیکی، انتقال دیجیتال اسناد و شیوه‌های نوین پرداخت، خلأهای تقنینی قابل توجهی وجود داشته باشد (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

از سوی دیگر، بررسی تطبیقی نشان می‌دهد که نظام‌های حقوقی موفق، علاوه بر پیش‌بینی مسئولیت تضامنی، سازوکارهای مؤثری برای کاهش اختلافات قضایی نیز ایجاد کرده‌اند. انتشار مستمر آرای وحدت‌بخش، تفسیرهای منسجم محاکم عالی، آموزش تخصصی قضات تجاری و تدوین مقررات شفاف، از جمله عواملی است که موجب افزایش امنیت حقوقی در این کشورها شده است. در مقابل، در حقوق ایران، هرچند آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور نقش مهمی در رفع برخی اختلاف‌ها داشته‌اند، اما نبود قانون تجارت به‌روز و تعدد برداشت‌های قضایی در برخی موضوعات، همچنان از مهم‌ترین چالش‌های نظام

مختلف موجب شده است که در برخی حوزه‌ها فاصله قابل توجهی میان مقررات ایران و استانداردهای نوین حقوق تجارت ایجاد شود (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

در حقوق فرانسه، مسئولیت تضامنی امضاکنندگان اسناد تجاری یکی از اصول بنیادین حقوق تجارت محسوب می‌شود. فلسفه این مسئولیت، حمایت از گردش سریع اعتبار و حفظ اعتماد عمومی به اسناد تجاری است. بر همین اساس، تمامی اشخاصی که سند را امضا می‌کنند، اعم از صادرکننده، قبول‌کننده، ظهرنویس و ضامن، در برابر دارنده با حسن نیت مسئولیت تضامنی دارند و دارنده می‌تواند بدون رعایت ترتیب خاصی به هر یک از آنان مراجعه کند. تفاوت مهم حقوق فرانسه با حقوق ایران در آن است که رویه قضایی فرانسه با بهره‌گیری از اصول کلی حقوق تجارت، بسیاری از ابهامات قانونی را برطرف کرده و از طریق آرای مستمر دادگاه‌ها، وحدت نسبی در تفسیر مقررات ایجاد شده است. در نتیجه، پیش‌بینی‌پذیری تصمیمات قضایی و امنیت حقوقی در معاملات تجاری بیش از نظام حقوقی ایران تأمین شده است (Ripert & Roblot, ۲۰۱۹).

یکی دیگر از ویژگی‌های حقوق فرانسه، توجه ویژه به اصل استقلال تعهدات ناشی از امضا است. بر اساس این اصل، هر امضاکننده تعهد مستقلی در برابر دارنده سند دارد و بطلان یا بی‌اعتباری تعهد یکی از مسئولان، اصولاً تأثیری بر مسئولیت سایر امضاکنندگان ندارد. این رویکرد موجب شده است که حتی در موارد جعل امضای یکی از اشخاص یا فقدان اهلیت وی، اعتبار سایر تعهدات حفظ شود و قابلیت گردش سند دچار اختلال نگردد. اگرچه این اصل در حقوق ایران نیز پذیرفته شده است، اما در برخی آرای دادگاه‌ها برداشت‌های متفاوتی درباره آثار بطلان تعهد یکی از مسئولان مشاهده می‌شود که گاه موجب کاهش امنیت حقوقی معاملات شده است (اسکینی، ۱۴۰۰).

در سطح بین‌المللی، کنوانسیون ژنو ۱۹۳۰ درباره برات و سفته نقش مهمی در یکسان‌سازی قواعد اسناد تجاری ایفا کرده است. این کنوانسیون که مبنای قانون‌گذاری بسیاری از کشورها قرار گرفته، مسئولیت تضامنی تمامی امضاکنندگان را به رسمیت شناخته و حق رجوع دارنده به هر یک از آنان را بدون رعایت ترتیب خاص پذیرفته است. همچنین مقررات دقیقی درباره وخواست، مهلت‌های قانونی، آثار پرداخت و حقوق رجوع میان مسئولان ارائه کرده است که هدف اصلی آنها ایجاد هماهنگی میان نظام‌های حقوقی و تسهیل تجارت فرامرزی است. هرچند ایران به این کنوانسیون نپیوسته است، اما بخش

قانون تجارت همچنان بر مبنای ساختار سنتی اسناد تجاری تنظیم شده است، در حالی که اصلاحات اخیر قانون صدور چک، نهادهایی همچون سامانه صیاد، ثبت الکترونیکی انتقال، اعتبارسنجی صادرکنندگان و محدودیت‌های بانکی را وارد نظام حقوقی کرده است. نبود هماهنگی میان این دو مجموعه مقررات، در برخی موارد موجب اختلاف برداشت محاکم و ایجاد ابهام در تعیین حدود مسئولیت اشخاص شده است (حسینی‌نژاد، ۱۳۹۸).

دومین ایراد، فقدان مقررات صریح درباره اسناد تجاری الکترونیکی است. امروزه بخش قابل توجهی از مبادلات تجاری از طریق سامانه‌های الکترونیکی انجام می‌شود و استفاده از امضای دیجیتال و ابزارهای پرداخت نوین به سرعت در حال گسترش است. با وجود این، قانون تجارت ایران همچنان عمدتاً بر اسناد کاغذی استوار است و درباره نحوه تحقق ظهنروپسی الکترونیکی، مسئولیت انتقال‌دهندگان دیجیتال یا آثار حقوقی اسناد تجاری الکترونیکی مقررات جامعی ندارد. این خلأ تقنینی، در آینده می‌تواند موجب افزایش اختلافات قضایی و کاهش امنیت حقوقی در معاملات الکترونیکی شود (UNCITRAL, ۲۰۱۷).

موضوع دیگری که نیازمند بازنگری است، عدم تصریح قانونی به برخی اصول بنیادین حقوق اسناد تجاری است. هرچند اصولی مانند استقلال امضاها، تجریدی بودن تعهدات و عدم توجه ایرادات در دکرترین حقوقی و رویه قضایی مورد پذیرش قرار گرفته‌اند، اما قانون تجارت به‌طور صریح به همه این اصول اشاره نکرده است. همین امر موجب شده است که در برخی دعاوی، دادگاه‌ها برداشت‌های متفاوتی از قلمرو این اصول ارائه دهند و آرای متعارضی صادر شود. در حالی که در بسیاری از نظام‌های حقوقی، این اصول به صورت شفاف در متن قوانین یا رویه‌های الزام‌آور قضایی تبیین شده‌اند و اختلافات تفسیری به حداقل رسیده است (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

از سوی دیگر، بررسی رویه قضایی نشان می‌دهد که اگرچه دیوان عالی کشور از طریق آرای وحدت رویه در ایجاد انسجام حقوقی نقش مؤثری ایفا کرده است، اما هنوز در برخی موضوعات اختلاف نظر میان شعب دادگاه‌ها وجود دارد. اختلاف در تفسیر آثار عدم رعایت تشریفات قانونی، نحوه اعمال مقررات جدید قانون صدور چک، حدود مسئولیت برخی ظهنروپسان و آثار انتقال الکترونیکی چک، از جمله مواردی است که امنیت قضایی را تحت تأثیر قرار داده است. استمرار این وضعیت می‌تواند اعتماد فعالان اقتصادی به قابلیت پیش‌بینی تصمیمات قضایی را کاهش دهد و هزینه‌های مبادلات تجاری را افزایش دهد (شمس،

اسناد تجاری به شمار می‌رود.

در مجموع، مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد که اصول حاکم بر مسئولیت تضامنی در حقوق ایران با استانداردهای پذیرفته‌شده بین‌المللی هماهنگی قابل قبولی دارد، اما کارآمدی عملی این نهاد بیش از آنکه نیازمند تغییر مبانی حقوقی باشد، مستلزم اصلاح ساختارهای تقنینی، به‌روزرسانی قانون تجارت، توسعه مقررات مربوط به اسناد تجاری الکترونیکی و ایجاد وحدت در رویه قضایی است. این یافته‌ها زمینه را برای ارائه پیشنهاد‌های اصلاحی فراهم می‌کند که در بخش بعد مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۷. ارزیابی انتقادی مقررات حاکم بر مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهنروپسان بررسی مقررات حاکم بر مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهنروپسان در حقوق ایران نشان می‌دهد که اگرچه قانون تجارت با اقتباس از نظام‌های حقوقی پیشرفته زمان خود توانسته است چارچوب نسبتاً مناسبی برای حمایت از دارنده اسناد تجاری فراهم آورد، اما گذشت بیش از نه دهه از تصویب این قانون، تحولات گسترده اقتصادی، گسترش تجارت الکترونیکی، توسعه نظام‌های پرداخت نوین و اصلاحات متعدد قانون صدور چک، موجب شده است که برخی از مقررات موجود دیگر پاسخگوی نیازهای تجارت معاصر نباشند. از این‌رو، ارزیابی انتقادی این مقررات، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر برای شناسایی نقاط قوت، ضعف و ارائه راهکارهای اصلاحی به شمار می‌رود (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

یکی از نقاط قوت قانون تجارت، پیش‌بینی اصل مسئولیت تضامنی میان تمامی امضاکنندگان اسناد تجاری است. این ویژگی موجب شده است که دارنده سند از پشتوانه اعتباری چندین شخص برخوردار باشد و خطر عدم وصول مطالبات به میزان قابل توجهی کاهش یابد. چنین رویکردی با فلسفه اسناد تجاری، یعنی ایجاد اعتماد، سرعت و امنیت در مبادلات اقتصادی، کاملاً هماهنگ است و هنوز نیز یکی از مهم‌ترین عوامل اعتبار اسناد تجاری در حقوق ایران محسوب می‌شود. همچنین اعطای اختیار انتخاب مسئول به دارنده، بدون الزام به رعایت ترتیب مراجعه، از دیگر نقاط قوت نظام حقوقی ایران است که با اصول پذیرفته‌شده در حقوق تطبیقی نیز انطباق دارد (کاتوزیان، ۱۳۹۷؛ Ripert & Roblot, ۲۰۱۹).

با وجود این، مقررات موجود از کاستی‌های قابل توجهی نیز رنج می‌برند. نخستین ایراد، عدم هماهنگی میان قانون تجارت و اصلاحات قانون صدور چک است.

سنتی تجارت تنظیم شده است. در طول بیش از نود سال گذشته، شیوه‌های مبادله، ابزارهای پرداخت، نظام بانکی و فناوری‌های مالی تغییرات گسترده‌ای یافته‌اند، در حالی که مقررات مربوط به مسئولیت تضامنی تقریباً بدون تغییر باقی مانده‌اند. در نتیجه، بسیاری از مسائل جدید از جمله انتقال الکترونیکی اسناد، امضای دیجیتال، اسناد تجاری الکترونیکی و مسئولیت ناشی از سامانه‌های نوین بانکی، پاسخ صریحی در قانون تجارت ندارند و دادگاه‌ها ناگزیر از تفسیر موسع یا استناد به قواعد عمومی حقوق هستند (اسکینی، ۱۴۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۹).

چالش دیگر، تعدد مقررات و پراکندگی منابع قانونی است. در حال حاضر بخشی از مقررات در قانون تجارت، بخشی در قانون صدور چک، بخشی در قانون تجارت الکترونیکی و بخشی نیز در آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های بانکی پیش‌بینی شده است. این پراکندگی موجب شده است که تعیین مقررات حاکم بر مسئولیت صادرکننده و ظهرنویسان، به‌ویژه در دعاوی مربوط به چک‌های صیادی، با دشواری‌هایی همراه باشد. افزون بر این، اصلاحات مکرر قانون صدور چک در برخی موارد هماهنگی کامل با مقررات سنتی قانون تجارت ندارد و همین موضوع زمینه‌ساز اختلاف برداشت میان محاکم شده است (حسینی‌نژاد، ۱۳۹۸).

از دیگر مشکلات قابل توجه، اختلاف در رویه قضایی است. هرچند آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور نقش مهمی در ایجاد وحدت تفسیر داشته‌اند، اما در برخی موضوعات، از جمله آثار عدم رعایت تشریفات قانونی، حدود مسئولیت ظهرنویس، آثار انتقال چک در سامانه صیاد و امکان استناد به برخی ایرادات شکلی، هنوز آرای متفاوتی از دادگاه‌ها صادر می‌شود. این اختلاف‌ها موجب کاهش قابلیت پیش‌بینی تصمیمات قضایی شده و امنیت حقوقی را که هدف اصلی اسناد تجاری است، تا حدودی تضعیف کرده است. در نظام‌های حقوقی پیشرفته، ثبات رویه قضایی یکی از مهم‌ترین عوامل افزایش اعتماد فعالان اقتصادی به اسناد تجاری محسوب می‌شود؛ در حالی که در حقوق ایران هنوز این انسجام به‌طور کامل تحقق نیافته است (شمس، ۱۴۰۱؛ اسکینی، ۱۴۰۰).

چالش دیگر، توسعه اسناد تجاری الکترونیکی و فناوری‌های مالی است. امروزه بسیاری از معاملات از طریق سامانه‌های بانکی، پرداخت‌های دیجیتال و ابزارهای الکترونیکی انجام می‌شود و استفاده از اسناد کاغذی به تدریج کاهش یافته است. با وجود این تحول، مقررات قانون تجارت هنوز عمدتاً بر اسناد فیزیکی مبتنی است و درباره مسئولیت تضامنی در اسناد الکترونیکی، انتقال دیجیتال و نحوه

(۱۴۰۱).

مطالعه تطبیقی نیز نشان می‌دهد که بسیاری از کشورها ضمن حفظ اصل مسئولیت تضامنی، با اصلاح قوانین تجارت، مقررات خود را با تحولات اقتصادی و فناوری هماهنگ کرده‌اند. این کشورها علاوه بر پیش‌بینی مقررات ویژه درباره اسناد الکترونیکی، از طریق ایجاد رویه‌های قضایی منسجم و تفسیرهای واحد، امنیت حقوقی بیشتری برای فعالان اقتصادی فراهم کرده‌اند. در مقابل، نظام حقوقی ایران همچنان نیازمند اصلاحاتی است که بتواند ضمن حفظ مبانی سنتی حقوق تجارت، پاسخگوی نیازهای تجارت دیجیتال و مبادلات نوین باشد.

در نتیجه، ارزیابی انتقادی مقررات موجود نشان می‌دهد که اصل مسئولیت تضامنی همچنان از استحکام نظری و کارآمدی عملی برخوردار است، اما بهره‌برداری کامل از ظرفیت‌های این نهاد مستلزم اصلاح قانون تجارت، هماهنگی بیشتر میان قوانین مرتبط، تدوین مقررات صریح درباره اسناد تجاری الکترونیکی، تقویت وحدت رویه قضایی و بهره‌گیری از تجارب حقوق تطبیقی است. تحقق این اصلاحات می‌تواند ضمن افزایش امنیت حقوقی، زمینه توسعه مبادلات تجاری و ارتقای اعتماد عمومی به اسناد تجاری را فراهم آورد.

۸. چالش‌های حقوقی و عملی مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان و راهکارهای اصلاحی

اگرچه مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان یکی از کارآمدترین نهادهای حقوق تجارت برای حمایت از دارنده اسناد تجاری محسوب می‌شود، اما اجرای آن در نظام حقوقی ایران با چالش‌هایی روبه‌رو است که بخشی از آنها ریشه در قدمت قانون تجارت و بخشی دیگر ناشی از تحولات اقتصادی، اصلاحات قانون صدور چک و توسعه فناوری‌های نوین در عرصه تجارت است. این چالش‌ها نه تنها موجب افزایش اختلافات قضایی شده‌اند، بلکه در برخی موارد، کارکرد اصلی مسئولیت تضامنی یعنی ایجاد امنیت، سرعت و اعتماد در معاملات تجاری را نیز تحت تأثیر قرار داده‌اند. بررسی این موانع می‌تواند زمینه مناسبی برای ارائه راهکارهای تقنینی و قضایی فراهم سازد.

یکی از مهم‌ترین چالش‌ها، قدمت قانون تجارت و عدم انطباق کامل آن با تحولات اقتصادی امروز است. مقررات مربوط به اسناد تجاری در قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱ تدوین شده‌اند؛ قانونی که هرچند در زمان خود از پیشرفته‌ترین قوانین تجاری منطقه به شمار می‌رفت، اما بسیاری از مفاهیم آن متناسب با ساختار

نتیجه‌گیری نهایی پژوهش را تشکیل می‌دهند.

نتیجه‌گیری

مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان یکی از بنیادی‌ترین نهادهای حقوق اسناد تجاری است که نقش تعیین‌کننده‌ای در حفظ اعتبار، امنیت و کارآمدی مبادلات تجاری ایفا می‌کند. فلسفه شکل‌گیری این نهاد، حمایت از دارنده با حسن نیت و تضمین وصول مطالبات بدون تحمیل تشریفات پیچیده و زمان‌بر است. به همین دلیل، قانون‌گذار با خروج از قواعد عمومی حقوق مدنی، مسئولیت مشترک و هم‌زمان تمامی امضاکنندگان سند را پیش‌بینی کرده است تا دارنده بتواند بدون رعایت ترتیب خاصی به هر یک از آنان مراجعه کند. این رویکرد، ضمن افزایش قابلیت گردش اسناد تجاری، موجب کاهش ریسک معاملات و تقویت اعتماد فعالان اقتصادی به ابزارهای اعتباری می‌شود.

بررسی مقررات قانون تجارت و قانون صدور چک نشان داد که نظام حقوقی ایران در پذیرش اصل مسئولیت تضامنی از الگوی پذیرفته‌شده در حقوق تجارت بین‌الملل و به‌ویژه حقوق فرانسه تبعیت کرده است. ماده ۲۴۹ قانون تجارت، مهم‌ترین مبنای قانونی این مسئولیت به شمار می‌رود و بر اساس آن، صادرکننده، قبول‌کننده، ظهرنویسان و ضامنان در برابر دارنده مسئولیت تضامنی دارند. همچنین، مقررات قانون صدور چک، به‌ویژه پس از اصلاحات اخیر، با پیش‌بینی سازوکارهایی همچون سامانه صیاد، اعتبارسنجی صادرکنندگان و محدودیت‌های بانکی، تلاش کرده است تا احتمال عدم پرداخت چک را کاهش داده و حمایت از دارنده را تقویت کند. با وجود این، اصلاحات مزبور بیشتر ناظر بر شیوه اجرای تعهدات بوده و تغییری در ماهیت مسئولیت تضامنی ایجاد نکرده است.

تحلیل رویه قضایی نیز نشان داد که محاکم ایران در اغلب موارد از فلسفه حمایتی مسئولیت تضامنی پیروی کرده و اصل امکان مراجعه مستقیم دارنده به هر یک از مسئولان سند را پذیرفته‌اند. همچنین، اصل استقلال امضاها و اصل عدم توجه ایرادات، به‌عنوان دو رکن اساسی مسئولیت تضامنی، در رویه قضایی مورد پذیرش قرار گرفته‌اند و دادگاه‌ها غالباً از استناد مسئولان سند به روابط خصوصی در برابر دارنده با حسن نیت جلوگیری کرده‌اند. با این حال، بررسی آرای قضایی بیانگر آن است که در برخی موضوعات، از جمله آثار عدم رعایت تشریفات قانونی، حدود مسئولیت ظهرنویسان، نحوه اعمال مقررات جدید قانون صدور چک و آثار انتقال الکترونیکی اسناد، هنوز وحدت رویه کامل وجود ندارد و اختلاف در برداشتهای

احراز ظهورنویسی الکترونیکی حکم صریحی ندارد. این خلأ تقنینی می‌تواند در آینده اختلافات بیشتری ایجاد کند و ضرورت بازنگری در مقررات سنتی را آشکار می‌سازد (۲۰۱۷، UNCITRAL).

در کنار این چالش‌ها، باید به ضرورت ایجاد تعادل میان حمایت از دارنده و رعایت حقوق مسئولان سند نیز توجه کرد. هرچند فلسفه مسئولیت تضامنی حمایت از دارنده با حسن نیت است، اما این حمایت نباید به گونه‌ای باشد که امکان سوءاستفاده یا تضییع حقوق سایر امضاکنندگان را فراهم کند. از این‌رو، برخی نویسندگان حقوق تجارت پیشنهاد کرده‌اند که ضمن حفظ اصل مسئولیت تضامنی، حدود استناد به ایرادات، آثار سوءنیت دارنده و شرایط رجوع میان مسئولان با شفافیت بیشتری در قانون تعیین شود تا از برداشتهای متفاوت جلوگیری گردد (کاتوزیان، ۱۳۹۷؛ کاویانی، ۱۳۹۸).

با توجه به چالش‌های یادشده، نخستین راهکار، اصلاح و به‌روزرسانی مقررات قانون تجارت است. بازنگری در مقررات مربوط به اسناد تجاری، هماهنگ‌سازی آنها با قانون صدور چک، پیش‌بینی قواعد مربوط به اسناد الکترونیکی و انطباق با استانداردهای بین‌المللی، می‌تواند بسیاری از ابهام‌های موجود را برطرف کند. دومین راهکار، تقویت وحدت رویه قضایی از طریق صدور آرای وحدت رویه در موضوعات اختلافی و انتشار منظم آرای شاخص محاکم است. این اقدام موجب افزایش ثبات در تصمیمات قضایی و ارتقای امنیت حقوقی خواهد شد.

راهکار سوم، بهره‌گیری از تجارب حقوق تطبیقی است. مطالعه تجربه کشورهای مانند فرانسه نشان می‌دهد که موفقیت نظام مسئولیت تضامنی بیش از آنکه به تغییر اصول حقوقی وابسته باشد، به شفافیت قوانین، انسجام رویه قضایی و به‌روزرسانی مستمر مقررات بستگی دارد. استفاده از این تجربه‌ها، به‌ویژه در زمینه اسناد تجاری الکترونیکی و فناوری‌های مالی، می‌تواند در اصلاح نظام حقوق تجارت ایران مؤثر باشد. در نهایت، آموزش تخصصی قضات، وکلا و فعالان اقتصادی درباره مقررات جدید اسناد تجاری نیز نقش مهمی در کاهش اختلافات و افزایش کارآمدی این نهاد خواهد داشت.

برآیند مباحث نشان می‌دهد که مسئولیت تضامنی همچنان یکی از مؤثرترین ابزارهای حمایت از اعتبار اسناد تجاری است و مبنای نظری آن با نیازهای تجارت معاصر سازگاری دارد؛ با این حال، تحقق کامل اهداف این نهاد در گرو اصلاح برخی مقررات، ایجاد انسجام در رویه قضایی و انطباق نظام حقوقی با تحولات فناوری و استانداردهای نوین تجارت بین‌الملل است. این یافته‌ها مبنای

با رویکردی هماهنگ با تحولات اقتصادی و فناوری مورد بازنگری قرار گیرد و مقررات مربوط به مسئولیت تضامنی با اصلاحات قانون صدور چک هماهنگ شود. همچنین، تدوین مقررات جامع درباره اسناد تجاری الکترونیکی، صدور آرای وحدت رویه در موضوعات اختلافی، انتشار منظم آرای شاخص دیوان عالی کشور و آموزش تخصصی قضات و وکلای دادگستری در حوزه حقوق تجارت، می‌تواند به افزایش امنیت حقوقی و کاهش اختلافات قضایی کمک کند. افزون بر این، بهره‌گیری از تجارب نظام‌های حقوقی موفق، به‌ویژه حقوق فرانسه و اسناد نمونه آنسیترال، می‌تواند زمینه اصلاح مقررات داخلی و ارتقای کارآمدی نظام اسناد تجاری ایران را فراهم سازد.

در مجموع، مسئولیت تضامنی صادرکننده و ظهرنویسان همچنان یکی از مؤثرترین ابزارهای حمایت از اعتبار اسناد تجاری و تضمین امنیت معاملات اقتصادی است؛ اما استمرار کارآمدی این نهاد مستلزم اصلاح قوانین، ایجاد هماهنگی میان مقررات پراکنده، توسعه زیرساخت‌های حقوقی تجارت الکترونیکی و استقرار رویه قضایی منسجم است. تحقق این اهداف نه‌تنها موجب افزایش اعتماد عمومی به اسناد تجاری خواهد شد، بلکه در نهایت به بهبود فضای کسب‌وکار، کاهش هزینه‌های مبادلات و تقویت امنیت حقوقی در نظام اقتصادی کشور نیز خواهد انجامید.

قضایی مشاهده می‌شود.

مطالعه تطبیقی نیز نشان داد که اصول حاکم بر مسئولیت تضامنی در حقوق ایران، با مبانی پذیرفته‌شده در حقوق فرانسه و اسناد بین‌المللی از جمله کنوانسیون ژنو ۱۹۳۰ هماهنگی قابل توجهی دارد. با این وجود، تفاوت اساسی میان حقوق ایران و نظام‌های حقوقی پیشرفته، نه در مبانی نظری، بلکه در روزآمدسازی قوانین، شفافیت مقررات و انسجام رویه قضایی است. بسیاری از کشورها طی دهه‌های اخیر با اصلاح قوانین تجارت، مقررات ویژه‌ای برای اسناد تجاری الکترونیکی، امضای دیجیتال و انتقال الکترونیکی اسناد پیش‌بینی کرده‌اند؛ در حالی که قانون تجارت ایران همچنان عمدتاً مبتنی بر ساختار سنتی اسناد کاغذی است و پاسخ روشنی به بسیاری از مسائل نوپدید ارائه نمی‌دهد. بر این اساس، فرضیه اصلی پژوهش مبنی بر اینکه نارسایی‌های تقنینی و اختلاف در رویه قضایی، مهم‌ترین عوامل کاهش کارآمدی مسئولیت تضامنی در نظام حقوقی ایران هستند، مورد تأیید قرار گرفت. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مشکل اصلی، نه فقدان مبانی حقوقی مناسب، بلکه عدم انطباق برخی مقررات با نیازهای تجارت نوین، پراکندگی قوانین، نبود وحدت رویه در برخی مسائل و خلأ مقررات مربوط به اسناد تجاری الکترونیکی است. در پرتو یافته‌های پژوهش، پیشنهاد می‌شود قانون تجارت در بخش اسناد تجاری